

DE PIT VAN PGV

PROTESTANTSE GEESTELIJKE VERZORGING EN IDENTITEIT

door

Frans Jansen

in het kader van
het bijvak
Praktische Theologie

Universiteit van Leiden
augustus 2003

INHOUD

INLEIDING.....	2
BIOGRAFIE	3
1. PROTESTANTSE GEESTELIJKE VERZORGING IN DE PRAKTIJK.....	4
1.1. MISSIE EN IDENTITEIT	4
1.2. INHOUD EN IDENTITEIT	6
1.2.1. <i>Ambt en professie</i>	6
1.2.2. <i>Kerntaken</i>	7
1. Communiceren van het professioneel profiel	8
2. Het begeleiden van personen	9
3. Begeleiden groepen	11
4. Het houden van protestantse kerkdiensten en liturgische vieringen.....	12
5. Leveren van structuurbegeleiding.....	13
1.3. DOELGROEP EN IDENTITEIT.....	14
2. BEZINNING OP IDENTITEIT	16
2.1. IDENTITEIT ALS FACTOR IN EEN ORGANISATIE	16
2.2. IDENTITEIT IN DE GESTALTE VAN EEN LEERPROCES	17
2.3. IDENTITEIT IN RELIGIEUZE EN SOCIALE ASPECTEN	18
2.4. IDENTITEIT: DE GRENZEN VAN EEN KERNFUNCTIE	19
2.5. IDENTITEIT ALS HERIJKING OP DE NAAM IN DE LOOP EN RUIMTE VAN HET LEVEN	20
2.6. IDENTITEIT DOOR MENSEN ‘VAN BETEKENIS’ TE MAKEN	21
2.7. IDENTITEIT MET RESPECT VOOR DE VREEMDHEID VAN DE ANDER.....	22
2.8. IDENTITEIT ALS PROCES VAN COMMUNICATIE	23
3. AANZETTEN TOT VERDERE COMMUNICATIE OVER IDENTITEIT	25
3.1. EEN EIGENZINNIGE SAMENVATTING VAN DE BEZINNING OP IDENTITEIT.....	25
3.2. EEN AANZET TOT EVALUATIE VAN DE PRAKTIJK VAN DE PGV MET HET OOG OP IDENTITEIT	26
3.3. VERDERE COMMUNICATIE OVER IDENTITEIT VAN DE PGV	28
BIJLAGE: DE FACTOREN DIE DE VITALITEIT VAN DE GEMEENTE BEÏNVLOEDEN	29
LITERATUUR EN BRONNEN	31
LITERATUUR VOOR MIJN STUDIE PRAKTISCHE THEOLOGIE EN DEZE PAPER:	31
BRONNEN EN ANDERE GERAADPLEEGDE DOCUMENTEN VOOR DEZE PAPER:	31

INLEIDING

Identiteit is een belangrijk woord binnen de Diensten Geestelijke Verzorging. Zij dient zich als vanzelfsprekend aan in de namen protestants, rooms-katholiek, joods, humanistisch en hindoe. Maar ook in het kader van reorganisatie en bedrijfsvoering speelt identiteit een rol. Zij staat als het ware borg voor een eigen domein naast algemene zaken van bedrijfsvoering.

Identiteit wordt metaforisch aangeduid als een piketpaal¹, als een richtpaal bij uitbakening van wegen. Als het gaat om samenwerking en gezamenlijkheid van de Diensten Geestelijke Verzorging moeten we de eigen identiteit en traditie van iedere dienst respecteren, dus niet op elkaanders terrein komen.

Dit klinkt zorgwekkend, in een dubbele betekenis. We moeten zorg hebben voor het behoud van het eigene van elke afzonderlijke dienst. Tegelijk is er bezorgdheid op zijn plaats vanwege de constatering dat op vele plaatsen juist gezamenlijk geestelijke verzorging wordt verleend.

Hoe is dan de verhouding tussen het eigene en het gezamenlijke? Of concreet voor de protestantse geestelijke verzorging (pgv): wat is haar identiteit? Nog anders gezegd: wat is de pit van de pgv?

In deze paper zal ik op deze vragen ingaan. Dat doe ik medio 2003 vanuit een betrokkenheid als krijgsmachtpredikant met een bestuursverantwoordelijkheid voor de Dienst PGV. Die betrokkenheid brengt met zich mee dat ik vanuit een binnenperspectief – ten dele – weet wat er speelt in de Diensten GV en onder krijgsmachtpredikanten. Dat veronderstelt prudentie in het omgaan met persoonlijke en vertrouwelijke informatie. Tevens probeer ik kritisch-solidair vanuit een buitenperspectief naar de protestantse geestelijke verzorging te kijken. Dat ik daarbij mijn eigen dienst in beschouwing neem, gaat naar ik hoop niet ten koste van de objectiviteit.

De inhoud bestaat uit drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk ga ik aan de hand van verschillende documenten en publicaties na hoe identiteit aan de orde is en hoe de protestantse geestelijke verzorging zichzelf beschrijft. In die beschrijving onderstreep ik wat opvallend is in de praktijk van de pgv. Het tweede hoofdstuk biedt een nadere bezinning op identiteit aan de hand van literatuur. Vervolgens geef ik in het derde hoofdstuk, gelet op de achter ons liggende praktijk en de latere bezinning, een aanzet tot verdere communicatie over identiteit van protestantse geestelijke verzorging bij de krijgsmacht. De drie hoofdstukken laat ik voorafgaan door een korte biografie van mijzelf. Per slot van rekening zal hetgeen ik signaleer en voordraag zijn gekleurd door mij als persoon. Dat wil ik voor de lezer niet verhullen.

Uiteindelijk hoop ik dat deze paper bijdraagt tot een voortdurend beantwoorden van twee vragen: “Wie zijn wij?” en “Wie willen wij zijn?”.

¹ De term is van G.L. Born in *Hoofdlijnen bij een zoektocht naar gezamenlijk beleid DGV*. Interne publicatie 2002.

BIOGRAFIE

Mijn wieg heeft gestaan in Assen. Daar heb ik de eerste tien jaren van mijn leven doorgebracht. De openbare lagere school was op loopafstand, een rooms-katholieke school lag in een andere wijk. Die beschouwde ik als gelieerd aan de Spanjaarden uit de Tachtigjarige oorlog. Zo was de invloed van geschiedsverhalen in de noordelijke Nederlanden merkbaar. Met kerk had ik niet van doen. Mijn ouders waren niet tegen, en niet voor. Weliswaar hadden zij respect gehad voor ds. Ader in de Groninger pastorie in de storm tijdens de oorlog, maar dat was vanwege zijn hulp aan onderduikers. Dat had hij met zijn leven moeten bekopen. De geboortegrond van mijn ouders in Oost-Groningen, in Nieuwe-Schans en Drieborg, was grotendeels onvruchtbaar voor godsdienst. In die graanrepubliek vierde het socialistisch gedachtengoed hoogtij. Zo heb ik dat ervaren.

Slechts één ervaring had ik met kerk, dat was via de zondagschool. Mijn moeder vond dat die school op zondagochtend bij mijn opvoeding hoorde. Waarom is mij nog steeds niet duidelijk. Maar na een paar keer had ik het wel gezien.

Op de Rijks HBS in Lochem stond een vak cultuurgeschiedenis op het rooster. Dat werd nota bene gegeven door een dominee uit een naburig dorp. We moesten er een bijbel voor aanschaffen, en vooral leren om daarin de weg te vinden door boeken, hoofdstukken en verzen heen. Op zich was dat te accepteren, maar godsdienst vond ik toch echt dom en achterbaald. Mijn wording in de wereld werd bepaald door het zorgzame gezinsleven thuis, door ruimte voor kattekwaad, en nieuwsgierigheid naar kennis.

Direct na het middelbaar onderwijs begon ik op de Koninklijke Militaire Academie. In die wereld op zichzelf werd je geleerd staande te blijven, wat er ook gebeurde. Ik genoot van mijn zelfstandigheid en het actieve leven. Soms ontstonden discussies met jaargenoten over geloven, spontaan, in nachtelijke uren. Maar ik koos vanzelfsprekend de kant van atheïsme.

Dat werd plotsklaps anders na ingrijpende keuzen in mijn persoonlijke leven, 25 jaar oud. Ik kwam in contact met een bijbelstudiegroep, die de methode van de Navigators gebruikte. Na eerste verbazingen over zoveel toewijding aan bijbelstudie en leven 'uit geloof', meende ik het geloven te 'snappen'. Ik verslingerde mij aan een volle-evangelie gemeenschap in opbouw. Zelfs besloot ik – ondanks mijn leven met vrouw en vier kinderen – de Luchtmacht te verlaten en mij te wijden aan verkondiging van het Evangelie. Het Bijbel Instituut België werd mijn eerste school. Totdat ik een diepgaand verschil van mening kreeg over gebedsgenezing in de inmiddels doorgegroeide evangelische gemeenschap. Dat betekende het einde. Als dwaalleraar was er geen plaats meer. De bijbelschool bood mij steun in geloof, maar bleek voor mij toch niet de plek om dieper inzicht te krijgen in bijbel en aard van geloven. Na wikken en wegen besloot ik de overstap te maken naar het theologisch onderwijs in Nederland, naar een kritische universiteit. Daar in Leiden begon de studie als het ware van voren af aan. Elk jaar schoof ik meer af van de gedachte dat sola Scriptura het een en al was. Uiteindelijk vroeg ik me af of ik met mijn kritische opstelling nog wel predikant in de hervormde kerk zou kunnen zijn. Ja dus, Bert ter Schegget bevestigde mij als luchtmachtpredikant. Zo begon in 1985 mijn pastorale werk in een mij deels vertrouwde omgeving. Mijn eerste plek was een Nederlandse militaire gemeenschap in Duitsland, een dorpje met een kleinschalig interkerkelijk leven. Na twee jaar volgde opnieuw de KMA, nu als geestelijk verzorger. Ik heb mijzelf steeds meer gezien als uitdager tot bestaansverheldering. Cadetten uitdagen over de grenzen van hun bestaan in de militaire wereld heen te kijken. Vaak ook letterlijk meelopen, meespringen en meeklimmen in oefeningen, als gespreksgenoot onderweg. In kerkelijke kringen had ik collegiale contacten. Wij reisden als reisleader mee met een interkerkelijke organisatie. Geengageerd, en in verwondering over zoveel vormen en vragen bij geloven. 10 Jaar geleden nam ik de draad van studie weer op. Godsdienstwijsbegeerte en ethiek boeiden mij steeds meer. En prof Adriaanse bleek een uitdagende leermeester. 'Vom Christentum aus'. Levinas inspireerde me boven alles. De puzzel lijkt gelegd, maar toch heel anders dan vroeger. Nu staat de mens voorop, apellerend. En dat 'te gekke' christendom geeft daarbij te denken.

1. PROTESTANTSE GEESTELIJKE VERZORGING IN DE PRAKTIJK

Identiteit is bijna een modewoord geworden. Daarmee lopen we het risico dat het slechts raakt en allerlei filosofische bespiegelingen verbleken. Het is nu niet mijn bedoeling wijsgerig uit te weiden over de betekenis van de woorden ‘wij’ en ‘zijn’, maar dat de eenvoudige vragen “Wie zijn wij?” en “Wie willen wij zijn?” geen eenvoudige beantwoording toelaten lijkt mij evident. In dit hoofdstuk zal ik identiteit van protestantse geestelijke verzorging benaderen vanuit drie gezichtspunten: vanuit missie, vanuit inhoud en vanuit doelgroep. Immers, identiteit heeft van doen met de herkomst van protestantse geestelijke verzorging, met de relatie tussen krijgsmachtspredikanten en hun zendende kerken, met de relatie tussen de Dienst PGV en het CIOM, kortom met haar missie. Verder zal identiteit blijken uit ‘de werken’, uit de inhoud van protestantse geestelijke verzorging in al haar verscheidenheid. Ten slotte zullen ook de anderen, degenen aan wie geestelijke verzorging wordt verleend, een mening hebben over ‘wie wij zijn’ en wie ‘wij zullen moeten zijn’. Vandaar dat ik identiteit ook benader vanuit het gezichtspunt van de doelgroep.

Het gaat mij in dit hoofdstuk louter en alleen om een beschrijving van protestantse geestelijke verzorging met het oog op identiteit. Waar mogelijk put ik uit recent materiaal. Door onderstrepingen zal ik aangeven wat kenmerkend is voor pgv in de praktijk. Pas in het derde hoofdstuk zal ik de kenmerken evalueren.

1.1. Missie en identiteit

In het jaar 2002 is veel aandacht besteed aan het formuleren van een mission-statement. De praktische aanleiding was de dringende vraag om op het internet duidelijk aan te geven wat de missie van de DGV/PGV is. Achter die vraag ging en gaat evenwel een denken in termen van strategisch management schuil. Zo’n denken gaat uit van een heldere visie en missie, om vervolgens via definiëring van kritische succesfactoren te komen tot planmatig handelen. Eenmaal op zo’n denkspoor ontcom je niet aan de vraag *wie* de missie moet formuleren. De Dienst PGV is weliswaar een deel van een zogenaamde resultaatverantwoordelijke eenheid, en heeft daarmee een betrekkelijk zelfstandige positie binnen de Defensieorganisatie, maar de verantwoordelijkheid voor het werk van de geestelijke verzorging berust bij de zendende instanties². Het CIOM zou dan ook kunnen worden beschouwd als de opdrachtgever tot de missie. Afgezien van het bestuurlijk niveau moet ook worden opgemerkt dat de krijgsmachtspredikanten³ een eigen band met hun zendende kerken hebben. Elke zendende kerk is aanspreekbaar op – en soms sturend in – het kerkelijk handelen van haar krijgsmachtspredikant. Door deze triplex ordo⁴ ontstaat een zekere spanning rond de vraag wie bevoegd is tot het formuleren van een missie.

Die spanning bestond ook reeds in het verleden. Met het oog op een gezamenlijke visie heeft het CIOM in april en mei 1969 gepleit voor een preambule betreffende aard en wezen van de protestantse geestelijke verzorging. Zij gaf de volgende definitie: “Protestantse geestelijke verzorging is de activiteit der Kerken, die bedoelt de verkondiging van het Evangelie en de dienst der Kerk in de krijgsmacht gestalte te geven.”⁵ Deze definitie vanuit het perspectief van de kerken is anno 2002 door de Dienst PGV niet adequaat bevonden om de missie van de

² Defensie Interservice Commando (commissie Sandee), *Bedrijfsvoering Diensten Geestelijke Verzorging*, 21 november 2002, blz 1.

³ variërend van vrijzinnig hervormd en orthodox gereformeerd tot charismatisch evangelisch

⁴ nl. de bedrijfsvoeringstechnische band van de Dienst PGV met Defensie, en de bestuursinhoudelijke band van de Dienst PGV met het CIOM, en de geloofsinhoudelijke band van de krijgsmachtspredikanten met hun zendende kerken

⁵ Aanvullende aantekeningen van het C.I.O.M., opgenomen als bijlage c bij de brief van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken Militairen d.d. 12 mei 1970, in: *De protestantse geestelijke verzorging bij de krijgsmacht. Beknopt overzicht van regelingen, verantwoordelijkheden en verhoudingen betreffende de Protestantse Geestelijke Verzorging bij de krijgsmacht*. Uitgegeven door Contact in Overheidszaken Militairen, Den Haag, oktober 1982.

protestantse geestelijke verzorging aan te geven. Uiteindelijk, na diverse overleggrondes, heeft de Dienst PGV haar missie als volgt beschreven:

De Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging ondersteunt militairen en hun directe relaties bij geloof en zingeving. Hij is deskundig in levensbeschouwelijke communicatie in de krijgsmacht. Zorg voor humaniteit, met name bij geweldsoptreden, internationale samenwerking en vredesopbouw, heeft zijn bijzondere aandacht.

De krijgsmachtspredikanten verrichten pastoraat namens hun zendende kerken. Zij zijn geroepen omwille van het evangelie van Jezus Christus. Als ambtsdragers van hun kerk gaan zij voor in liturgie en bezinning van militairen overal ter wereld.

Bij deze formulering vallen twee zaken op. De eerste betreft de procesgang. Bij de formulering van de oude missie waren de kerken in het CIOM de initiatiefnemers. Anno 2002 lag het initiatief daarentegen bij de Dienst PGV. Dat leidde tot een debat in het CIOM. Uiteindelijk stelde de voorzitter van het CIOM vast dat de Dienst PGV een eigen verantwoordelijkheid heeft in het formuleren van zijn missie. Het tweede wat opvalt is de tweeledigheid in de formulering: het mission-statement spreekt over de Dienst PGV *en* over krijgsmachtspredikanten. Hoewel de bewoordingen in hun tweeledigheid naar elkaar verwijzen, wijzen zij toch ook op zowel de verantwoordelijkheid en positie van de Dienst PGV in de krijgsmacht, als de eigen positie van de krijgsmachtspredikanten vanwege hun verbondenheid met hun kerken. Daarmee is nogmaals aan de orde wie welke besturende bevoegdheid heeft ten aanzien van protestantse geestelijke verzorging.

Die spanning rond de vraag wie missiegevende bevoegdheid heeft kwam ook ter sprake in 1969. De commissie Fockema Andreae stelde toen dat de leiding van de PGV weliswaar werd toevertrouwd aan een hoofd van dienst, maar “die heeft intussen wel te bedenken, dat het eigenlijke werk van de geestelijke verzorging door de krijgsmachtspredikanten in opdracht van de Kerken geschiedt en de verantwoordelijkheid dienvolgens van die krijgsmachtspredikanten voor het werk aldus moeten doen gelden, dat ten aanzien daarvan niet eenzijdig wordt opgetreden, maar in daartoe geëigende vormen met de krijgsmachtspredikanten regelmatig overleg wordt gepleegd (...)”⁶ In het kader van strategisch management anno 2003 moet de vraag worden gesteld wat de bestuurlijke betekenis is van die eerdere historische stelling. Zo geeft ook een andere opmerking te denken. Met het oog op de samenwerking tussen de toenmalige hoofden van dienst merkte het CIOM in 1974 op dat “dit geheel in overeenstemming is met de protestantse kerkelijke traditie, waarbij het voorbereiden en vaststellen van beleid niet in hiërarchische zin of door afzonderlijke personen, maar in vergadering, collegiaal, geschiedt”.⁷ Hier is missie verbreed tot bestuur. In ieder geval gaat het om de vraag naar besturende bevoegdheden en de *protestantse* wijze van bestuur. Anno 2002 wordt, met het oog op bestuurlijke ondersteuning, met instemming van de zendende instanties door Defensie gestreefd naar “maximalisering van gezamenlijk beleid en uitvoering ervan enerzijds en het behoud van de eigen identiteit en traditie van iedere dienst anderzijds”.⁸ Hier worden – anders dan 30 jaar geleden – bestuur en protestantse traditie onderscheiden. Dat lijkt niet vreemd in een tijd waar het denkspoor van neutraal strategisch management wordt gevolgd. Des te belangrijker is het helderheid te verkrijgen wie wanneer welke zeggenschap heeft inzake beleid en uitvoering⁹. Daarbij is in het geding de aard van de bestuurlijke (en missiegevende)

⁶ Rapport van de interkerkelijke commissie aan het CIO-M, januari 1969, opgenomen in a.w.

⁷ Reactie van de in het CIOM samenwerkende kerken op de Defensie-Nota 1974, punt 7.4, opgenomen in a.w.

⁸ Defensie Interservice Commando (commissie Sandee), *Bedrijfsvoering Diensten Geestelijke Verzorging*, 21 november 2002, blz 2.

⁹ Bij elk bedrijfsproces moet worden aangegeven wie mag beslissen, adviseren, coördineren en uitvoeren. Vanuit de gedachte van integraal management en eenhoofdige leiding lijkt het voor de hand te liggen dat het hoofd van dienst ‘de dienst uitmaakt’. Vanuit de positie van de kerken en de krijgsmachtspredikanten is dit evenwel niet vanzelfsprekend.

relatie tussen Dienst PGV en CIOM, tussen krijgsmachtpredikant en zendende kerk, tussen krijgsmachtpredikanten en hoofd van dienst c.q. bestuurscollege PGV.

Uit bovenstaande uiteenzetting over missie en identiteit blijkt dat protestantse identiteit wordt gekenmerkt door de wens tot inspraak van alle belanghebbenden bij besluitvorming, en door collegiale verhoudingen.

1.2. Inhoud en identiteit

In deze paragraaf zal ik nader ingaan op kerntaken van geestelijke verzorging. Een beschrijving daarvan laat ik evenwel voorafgaan door een beschouwing over ambt en professie. Dat doe ik omdat deze termen, of ook authenticiteit en professionaliteit, en identiteit en kwaliteit, en normatieve- en technische professionaliteit, steeds een rol spelen in een beschrijving van het werk van geestelijk verzorgers¹⁰. Daarbij gaat het ook vaak om een waardering van wat primair en wat secundair van belang is. Bovenal komen deze termen aan de orde als het gaat om de verhouding tussen ‘geestelijk verzorger zijn’ en ‘identiteitsgebondenheid’.

1.2.1. *Ambt en professie*

Op het congres van de Diensten Geestelijke Verzorging in 1999¹¹ is de relatie tussen ambt en professie door diverse inleiders en in debatten aan de orde gesteld. Voormalig hoofdkrijgsmachtpredikant Born heeft in zijn toespraak ambtshalve kwaliteit voorop gezet. Daarmee bedoelt hij “de opdracht de ander nabij te zijn”, “dat het hem of haar erom te doen is te laten merken dat God in bewogenheid naar mensen omziet en dat daarom ook mensen met elkaar bewogen behoren te zijn”. Op de basis van deze ene ambtshalve kwaliteit is ook professionaliteit nodig. Daarbij doelt hij op specifieke deskundigheid: “voldoende sociaal-wetenschappelijke en (pastoraal)-theologische kennis en vaardigheden voor het goed begeleiden van mensen bij het nadenken over vragen van bestaan en geloof.” Born spreekt ook over ‘lagen’ in geestelijke verzorging. De eerste laag is die van de nabijheid, het ingaan op de behoefte van de mens “om iemand in de buurt te hebben die zegt: ik sta daar en daar, als een soort spiegel, ik bevoegd je niet, maar ik wil je helpen om datgene wat je om je heen ziet en wat om je heen gebeurt een plek te geven”. De tweede laag is die van de “signaalfunctie, in het nadenken over wat op georganiseerde en structurele wijze door nieuwe taken op mensen afkomt”¹². Met deze signaalfunctie verwijst Born naar de opmerking van Kunneman dat de geestelijke verzorging “zeer actief op zoek moet gaan naar alle aanknopingspunten die zich aandienen vanuit de organisatie om inhoudelijk – vanuit ethische, morele, religieuze, levensbeschouwelijke overwegingen – in gesprek te zijn en met problemen bezig te zijn, die zich aandienen rond motivatie, verwerking van problemen, vorming, integriteit, multiculturaliteit, ziekteverzuim, burn-out, overbelasting.”¹³ In een reactie op Van Iersel gebruikt Born nogmaals het beeld van de twee lagen, nu gericht op kwaliteit. De tweede kwaliteitslaag is: “de bekendheid met de man of vrouw die de geestelijk verzorger is: kan hij op goede en professionele wijze contacten leggen met mensen. Er is ook een andere kwaliteitslaag: in welke traditie staat hij. Want ik denk dat een mens in de krijgsmacht, wat die ook zelf gelooft of welke levensbeschouwing die ook heeft, niet een soort hutspotfiguur tegenover zich zoekt, die een complete pluraliteit van antwoorden in zich verenigt, maar dat hij wil praten met iemand die ergens staat, die dat eerlijk zegt, niet indoctrinerend of bevoogdend: dat je je aan elkaar spiegelt in het gesprek en zoekt naar een weg

¹⁰ De woordparen zijn ontleend aan bisschop dr. J.M. Punt en prof.dr. H.P. Kunneman in: *Geestelijke verzorging in een nieuwe eeuw. Verslag van het congres van de Diensten Geestelijke Verzorging in de krijgsmacht*, 6 oktober 1999. Uitgegeven door Diensten Geestelijke Verzorging, Den Haag, december 2000.

¹¹ a.w.

¹² a.w., p 38

¹³ a.w., p 37

om te gaan, als het om zingevingsvragen gaat. Die twee lagen wil ik graag bij elkaar houden: dat spontane van elkaar tegenkomen en tegelijk ook zeggen waar je staat.”¹⁴

Het beeld van de lagen komt nog een keer aan de orde, wanneer Kunneman suggereert “dat in de praktijk denominatieoverstijgende geestelijke verzorging gebeurt”. Born weerspreekt dat: “De onderlaag heb je gemeenschappelijk: de Diensten Geestelijke Verzorging hebben een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het aanbod van geestelijke verzorging, voor de organisatie van geestelijke verzorging en verdeling van posities. Op een fregat gaat ook maar één geestelijk verzorger mee, je kunt moeilijk 3 geestelijk verzorgers meesturen op een aantal van 160 mensen voor een half jaar. Dat is je gemeenschappelijke laag. Daarbovenop zit je eigen profilering, je eigen traditie. Dat mag iedereen weten, die is exclusief, maar niet zo dat je anderen daarbij uitsluit.”¹⁵

Hoewel het gebruik van het beeld van gelaagdheid niet consequent wordt ingevuld, is wel duidelijk dat Born onderscheid maakt tussen ‘de opdracht de ander nabij te zijn, en (laten) weten waar je staat en aan welke traditie je verbonden bent’ en ‘kennis en vaardigheden om een professionele geestelijk verzorger te zijn voor elke militair met wie je oploopt’. Met dit onderscheid corresponderen de termen ‘ambtshalve’ en ‘professioneel’. Hoewel hij stelt dat het ‘ambtshalve’ de basis vormt voor ‘professionaliteit’, met andere woorden dat het ambt professioneel gestalte krijgt, lijkt het dat hij in de praktijk de andere volgorde herkent, namelijk professioneel nabij zijn en mogelijk verantwoording afleggen over wat je drijft. Het is daarmee de vraag of ambt en professie wel volgorde kunnen worden geduid. Anders gezegd: gedreven professionele uitvoering van geestelijke verzorging veronderstelt altijd reflectie op je drijfveren en traditie. Uitvoering en reflectie op traditie vormen een cyclisch proces.

1.2.2. Kerntaken

De kerntaken van de geestelijke verzorging zijn in 2002 opnieuw beschreven in het kader van de administratieve organisatie¹⁶. De zogenaamde ‘primaire processen’ van de protestantse geestelijke verzorging worden in hoofdlijnen als volgt benoemd:

1. Communiceren van het professioneel profiel
 - 1.1. Rondgaan/aanwezig zijn (0^e lijns)
 - 1.2. Deelnemen aan officiële activiteiten
 - 1.3. Communiceren in de media
 - 1.4. Uitvoeren innovatie
2. Het begeleiden van personen
 - 2.1. bij een ontmoeting
 - 2.2. na een afspraak
3. Begeleiden groepen
 - 3.1. Verzorgen GV-bijeenkomsten algemeen
 - 3.2. Verzorgen vormingsconferenties
 - 3.3. Verzorgen bezinningsreizen
 - 3.4. Verzorgen excursies
 - 3.5. Verzorgen overige groepen
4. Het houden van protestantse kerkdiensten en liturgische vieringen
5. Leveren van structuurbegeleiding m.b.t.
 - 5.1. werk- en leefomgeving
 - 5.2. morele/ethische competenties
 - 5.3. teambuilding en conflicthantering
 - 5.4. communicatieprocessen
 - 5.5. organisatieontwikkelingsprocessen

¹⁴ a.w., p 39

¹⁵ a.w., p 40

¹⁶ In 2002 zijn alle primaire, ondersteunende en besturende processen van de DGV in samenhang beschreven, in: het Handboek Administratieve Organisatie van de Diensten Geestelijke Verzorging

- 5.6. relevante interne ontwikkelingen organisatieontwikkelingsprocessen
- 5.7. het sturen op relevante externe ontwikkelingen

De benoeming van deze primaire processen – en de nadere beschrijving daarvan – is gebeurd in een samenwerkingsverband van vertegenwoordigers van de onderscheiden Diensten Geestelijke Verzorging (rooms-katholiek, protestants, joods en humanistisch) en ‘neutrale’ organisatiedeskundigen. Opzet was om alles wat geestelijk verzorgers doen (ongeacht de prioriteiten en accenten) te beschrijven in ‘begrijpelijke’ taal. In feite is daarbij ‘protestants’ losgemaakt van ‘geestelijke verzorging’. In het concrete werk van alledag zal de protestantse geest dan ook vaardig moeten zijn om kleur te geven aan de kleurloze algemene taken van geestelijk verzorgers. Hoe dat gebeurt zal ik trachten te duiden aan de hand van verslagen en publicaties. Het blijkt dan niet mogelijk elk deelproces vanuit de praktijk te beschrijven; wel kan een duiding van protestantse geestelijke verzorging worden gegeven per cluster van hoofdtaken.

1. Communiceren van het professioneel profiel

Geestelijk verzorgers moeten laten weten dat zij er zijn en wat mensen aan hen kunnen hebben. De activiteiten hiertoe worden aangeduid als het communiceren van het professioneel profiel. Het is opvallend, na de discussie over ambt en professie, dat hier wordt gesproken over het professioneel profiel. Alsof het ambt en de identiteit geen nadruk behoeven.

Een deelproces is 1.3: communiceren in de media, en dat behelst onder meer het schrijven van artikelen in denominatie-eigen periodieken. Voor de protestantse (en rooms-katholieke) geestelijke verzorging moet dan worden gedacht aan de GV-bladen *In de Peiling*, *Dubbel Accent* en *GeVo Wing*, gericht op militairen en thuisfront van respectievelijk KM, KL en KMar, en KLu. Aangezien deze GV-bladen worden toegestuurd aan alle militairen op hun thuisadres, mag worden verondersteld dat zij bijdragen aan bekendheid van rooms-katholieke en protestantse geestelijke verzorging. De vraag in deze paper is evenwel op welke wijze protestantse identiteit in deze bladen gestalte krijgt of doorklinkt.

Hoewel er onderscheid is tussen de verschillende GV-bladen, alleen al vanwege de verschillen in lezerspubliek, is er ook een overeenkomst in de aard van de artikelen. De redacteurs spelen veelal in op levensverhalen van militairen of het thuisfront, of laten mensen zelf aan het woord. Van Horssen heeft onlangs een lezersonderzoek rond *In de Peiling* gedaan, om te achterhalen of dit blad door lezers als een instrument van pastorale zorg wordt herkend en beleefd.¹⁷ Dit onderzoek laat een licht schijnen op de communicatie van identiteit.

Hij constateert dat de menselijke ervaring en de eigen levensgeschiedenis ruim aan bod komen, maar dat de heilsgeschiedenis of de openbaring in de verhalen van ‘*In de Peiling*’ minder aan de orde komen. “Wat de lezer met de verhalen doet is voor de samenstellers van het blad niet zichtbaar.” Daarmee is nog niet gezegd dat er van bemiddeling (Heitink) geen sprake is. Ook “de taak die Van Knippenberg weglegt voor de geestelijk begeleider – de weg naar een religieuze dimensie – is in ‘*In de Peiling*’ minder of zelfs niet nadrukkelijk aanwezig”. Van Horssen werpt dan op dat “Wil ‘*In de Peiling*’ niet vervallen tot een blad met ‘verhaaltjes’ van en over mensen dan zal de religieuze dimensie aanwezig moeten zijn”. Maar hoe zou die dimensie moeten worden ingevoerd? Uit het lezersonderzoek kan namelijk de conclusie worden getrokken dat “het zondermeer plaatsen van bijbelverhalen, dogma’s, leerstellingen van de kerk of de wetten van de heilsgeschiedenis geen enkele zin heeft. Het zou tot niets leiden en eerder een tegenovergestelde bereiken: ‘*In de Peiling*’ zou zijn lezersbestand gaan verliezen...”. In ieder geval staat voor hem vast dat het blad moet blijven “aansluiten bij ervaringen van alledag, bij het leven en werken van de mens in de marine. Vervolgens zal zij ‘voertuigen’ moeten vinden die de lezer de mogelijkheid bieden een verbinding te maken tussen de eigen biografie en de heilsgeschiedenis.” Wat die heilsgeschiedenis is in onze postmoderne tijd geeft hij niet aan, dat is een mysterie dat ons omvat. Hij sluit zijn tussenbalans af met een aangepast citaat:

¹⁷ ‘*In de Peiling*’ als instrument van pastoraal handelen, een lezersonderzoek. Scriptie ter afronding van de studie theologie aan de Katholieke Universiteit te Utrecht. Amsterdam, 6 juni 2001.

“In de Peiling draagt niet iets over maar roept iets op, is geen transformator van goddelijke stroom, wil ons niet aansluiten op het aggregaat kerk maar gaat bij ons te werk als een vroedvrouw en helpt ons het meest wezenlijke uit ons geboren te laten worden.”¹⁸

Het zal duidelijk zijn dat het lezersonderzoek van Van Horssen geen nader inzicht geeft hoe protestantse identiteit blijkt uit het rooms-katholieke en protestantse GV-blad voor marinepersoneel. Nog meer: het is voor de redactie van ‘In de Peiling’ een uitdaging “een verbinding te maken tussen het eigen levensverhaal en de verhalen van kerk en traditie”.

Daartoe zou “In de interviews en de verhalen nadrukkelijker gevraagd kunnen worden naar achter- of dieperliggende aspecten, zoals waarom mensen iets doen of vanuit welke principes men keuzen maakt.”¹⁹

Het lijkt alsof de identiteit van het blad kan worden gekenschetst als principieel openstaan voor het diepste dat een mens beweegt.

2. Het begeleiden van personen

In een eerdere paragraaf over ambt en professie heb ik weergegeven hoe Born inzet bij ‘nabijheid’ als kenmerk van God en daarmee ook van de krijgsmachtpredikant. Je bent actief beschikbaar voor militairen, loopt met hen op en deelt ervaringen van vreugde en zorg. Gaandeweg help je mensen weer eenheid te vinden in hun levensverhaal, eventueel door voor hen een spiegel te zijn van christelijke traditie. De identiteit van de pastor blijkt volgens hem eenvoudigweg in woord en daad. De vraag naar identiteit wordt dan beantwoord door te verwijzen naar de persoon.

Velema wijst op het belang van een sterke beroepsidentiteit.²⁰ Daarmee wil hij een duidelijk onderscheid maken met hulpverleners, psychologen en psychiaters. Mooren heeft dat onderscheid aangegeven met de termen primair en secundair referentiekader. “Het primaire referentiekader van de geestelijk verzorger omvat diens levensvisie en wetenschappelijke doordenking ervan. Het is het referentiekader dat in overwegende mate de taal bepaalt waarin tussen cliënt en professional wordt gecommuniceerd en waarin de aard, de mogelijkheden en de voorwaarden voor het contact tussen beide gesprekspartners worden uitgedrukt. Het secundaire referentiekader bevat de niet-beroepsspecifieke inzichten en opvattingen waarover de beroepsuitoefenaar beschikt.”²¹ Het eigen referentiekader en de taal zijn dus wezenlijk voor de identiteit. Dat lijkt duidelijk in pastorale zorg in christelijk perspectief waarbij referentiekaders van pastor en pastorant elkaar naderen. Maar hoe communicabel is de taal van de krijgsmachtpredikant wanneer hij meer algemene levensbeschouwelijke zorg verleent aan mensen ongeacht hun levensbeschouwing? Dan zeker komt het aan op de kunst van verstaan, vertalen en vertolken. De geestelijk verzorger zal met een hermeneutische benadering proberen de integratie en synthese in het levensverhaal te bevorderen. Daarbij merkt Velema op dat “levensbeschouwelijke geestelijke verzorging van de hermeneutiek kan leren dat er geen levensbeschouwelijke concepten zijn die altijd en overal aanvaard moeten worden. Men kan niet vanuit een absoluut verhaal de ander inkaderen en benaderen. Anderzijds: men kan ook niet louter en alleen het momentane van een contact als richtsnoer voor het doen oplichten van een levensverhaal laten gelden. Een mens is meer dan een moment, is ook meer dan de ervaringen van een moment, hij is een verhaal dat hoe dan ook ergens geworteld is en hoe dan ook ergens heen gaat.”

Geconcludeerd kan worden dat de professionele identiteit van de geestelijk verzorger bestaat uit de competentie om het levensverhaal van de pastorant ‘heel te maken’ tegen de achtergrond van de ‘eigen’ levensweg. Maar daarmee is de identiteit van de *protestantse* geestelijk verzorger nog

¹⁸ a.w., p 63-65

¹⁹ a.w., p 66

²⁰ Geestelijke verzorging een eigen verhaal. Aantekeningen van een geestelijk verzorger. Korte lezing werkgroep GGZ, 30 maart 2001. Veteranen Instituut Doorn. Citaten in deze alinea komen uit deze lezing, tenzij anders aangegeven.

²¹ J.H.M. Mooren. *Geestelijke verzorging en psychotherapie*. Baarn 1989. p 29

niet bepaald. Elders²² geeft Velema aan dat die identiteit op enigerlei wijze samenhangt met bijbelverhalen, maar “wie het waagstuk aangaat van het gesprek over levensvragen met de ander, komt onvermijdelijk voor de vraag te staan wat hij/zij zelf nog gelooft.” Maar mogelijke innerlijke stiltes zijn er niet voor niets, “ze dragen de kiem in zich mee van een omkeer in het zelfverstaan, die dan ook vruchtbaar kan zijn voor het verstaan van de ander.” Zou protestantse identiteit dan zijn te duiden als aangesproken willen worden door bijbelverhalen om over de begrensdheid van het hier en nu heelheid te ervaren?

Bovenstaande gedachten over identiteit hebben een theologisch en beschouwend karakter. Maar hoe blijkt nu identiteit van protestantse geestelijke verzorging uit het dagelijks werk, uit de begeleiding van personen. Een studievergadering van luchtmachtpredikanten rond pastorale diagnostiek²³ leidde tot vertellingen van enkelen over hun aanpak van een pastoraal gesprek.²⁴

(A): Ik wil de plaats zijn om te ont-moeten (de agora); daar kan de Geest komen. Er kunnen drempels zijn: mijn positie als GV'er, de plaats van gesprek, mijn vooringenomenheid tegenover de pastorant, mijn agenda. Mijn beginvragen: 'Hoe gaat het er mee' (om te weten wat de stemming is) en 'Wat kan ik voor je doen' (wat verwacht hij/zij van mij). Waar ik op let: hoe hij/zij een hand geeft, waar hij/zij een plaats zoekt, wat hij/zij bij zich draagt, eventueel: hoe zijn/haar huis er uit ziet. Daarbij ga ik na of het beeld met het geluid klopt: hoe is de verhouding tussen denken en voelen. Ik probeer te luisteren naar alles wat opvallend is, vooral de biografie is belangrijk. In principe is de pastorant leading in het gesprek, maar gaande het gesprek denk ik na over mijn slotvraag: 'Wat gaan we nu doen?' Soms geef ik huiswerk mee.

(B): Pastoraat heeft ook te maken met je positie in het bedrijf. Je moet netwerken weven, de boer opgaan. Dat netwerk maakt dat mensen een beroep op je doen. Daarbij is het ook zo dat je naar mensen toegaat omdat je zorg of gewoon belangstelling voor hen hebt. In het bedrijf ben je als het ware de joker, of Haarlemmerolie, belangeloos. Van belang is wel dat je trouw en integer bent: doe wat je belooft. Naar jezelf toe: zorg voor jezelf, opdat je open bent voor de ander. Als GV'er heb ik aandacht voor waardesystemen. De GV'er is een gekwalificeerde luisteraar, anders dan de goede buurvrouw. Je werkt vanuit een geschoolde intuïtie. (geschoold door allerlei cursussen en eventueel eigen therapie)

(C): Ik hanteer geen model, maar reageer creatief. Opvallend is dat ik niet vraag naar de kerkelijke binding van de pastorant, vanwege een zekere schroom op 'heilig gebied'. Evenzeer opvallend is dat een humanistisch collega juist heel gemakkelijk vraagt naar kerk en geloof. Vooraf aan het gesprek steek ik een kaars aan. Eigenlijk is dat wat je doet als pastor: je gebruikt beelden/symbolen op grond van hun evocatieve werking. Dit is zinspelen op levenskunst. Het gaat erom dat je de nood en de hoop levend en in beweging houdt. Soms bied je door je aanwezigheid een wonderbaarlijke als zodanig beleefde 'garantie' dat het wel goed komt. (heel belangrijk:) Wat je als pastor doet is vaak 'alleen maar' het benoemen van wat niet gezegd wil/kan/durft te worden. (ook belangrijk:) Ik leer steeds meer dat ik de problemen van de ander niet moet willen oplossen, maar ofwel moet doorverwijzen (met besef van eigen beperkingen), ofwel (en daar gaat het eigenlijk om) moet proberen om de eigen vermogens en creativiteit van de ander aan te boren om een situatie te kunnen hanteren.

* In een plenaire discussie kwamen onder meer de volgende uitspraken naar voren:

Met respect voor de ongrijpbaarheid van de pastorant moet je de pastorale competentie vergroten.

GV is alleen a posteriori te benaderen.

De docta ignorantia, de tweede naïviteit en de ruimte voor het geheim zijn opnieuw tot gelding gekomen.

Wellicht zijn gebruik van diagnostische modellen en eerbied voor het geheim van de ander complementair aan elkaar.

²² In *Pastoraat aan mensen op de grens*, z.j. p 11

²³ N.a.v. J. Bouwer, *Pastorale diagnostiek. Modellen en mogelijkheden*. Zoetermeer 1998

²⁴ Onderstaande gegevens zijn ontleend aan de 'Aantekeningen van de vergadering d.d. 10 en 11 februari 2003' van Frans Jansen

Opvallend in bovenstaande aantekeningen is dat de luchtmachtpredikanten A, B en C allen hun volle aandacht geven aan de ander, het gaat om zijn/haar biografie, je luistert met een geschoolde intuïtie, de pastorant is 'heilig' en mag alleen met schroom worden benaderd. Mogelijk dat die andere mens 'gewekt' kan worden door symbolen, maar dat is dan te danken aan 'het geheim'. Protestantse identiteit hangt blijkbaar samen met eerbied voor en erkenning van het anders zijn van de ander.

3. Begeleiden groepen

Een belangrijke taak van de geestelijke verzorging is het vormingswerk. Dat wordt omschreven²⁵ als "het in groepsverband nadenken over onderwerpen die voor de militair relevant zijn. Het is gericht op de militair die door middel van een leerproces van kennisuitwisseling, vaardigheden en persoonsontwikkeling zicht krijgt op wie hij/zij (als militair) is. Vormingswerk wil bijdragen aan de attitude van de militair opdat hij vanuit zijn levensbeschouwing vrede heeft met zichzelf en zijn omgeving en heel kan blijven." Belangrijk in het vormingswerk is een zekere rust en ontspannenheid. Dan ontstaan er mogelijkheden voor diepgaande gesprekken in een sfeer van vertrouwelijkheid. In het protestantse vormingswerk wordt zo "de mogelijkheid geboden om deelervaringen te integreren in de context van een individueel levensverhaal, een normen- en waardenpatroon dat tot voor kort nog zo vanzelfsprekend was te herijken, of wellicht eens na te gaan wat de uitzendervaring betekent voor het zelf-verstaan."²⁶

De protestantse geestelijk verzorger fungeert als gespreksleider, maar kan volgens het bovenstaande ook kennis aanreiken en vaardigheden (laten) ontwikkelen. Dat doet hij/zij vanuit een bepaald mens- en wereldbeeld. De protestantse traditie kent daarin "drie dimensies"²⁷:

- Het leven van mensen wordt 'coram Deo' (voor het aangezicht van God) geleefd. We zijn niet voor de aardigheid of toevallig op deze wereld. De protestantse traditie erkent het gegeven dat zin wordt aangereikt.
- In het 'coram Deo' schuilt het moment van de aanvaarding. We geloven dat mensen hun bestaan als zinvol mogen ervaren omdat voorafgaande aan hun vragen naar zin en samenhang het Ja van God geklonken heeft. Dat Ja lezen we af aan de gestalte van Jezus Christus, de Mensenzoon en de creatieve werking van de Geest van God.
- Het gaat hierbij om een geschenk. De theoloog Tillich schreef in dit verband over 'the Protestant Principle'²⁸. Dit behelst een uiterst kritisch moment. Daar waar mensen absolute uitspraken doen is verweer geboden. Definitieve antwoorden worden door het geloof steeds weer opnieuw bevraagd.

Deze drie dimensies van de protestantse traditie behoeden ons voor annexaties van andere modellen en tegelijkertijd verschaffen ze ons de noodzakelijke openheid om op kundige wijze ons werk 'van binnenuit' te doen. Aandacht voor de spiritualiteit van de protestantse geestelijk verzorger is daarbij onontbeerlijk."

Het is hier niet de plaats in discussie te gaan over de genoemde drie dimensies. Het gaat er immers om een beschrijving te geven van protestantse geestelijke verzorging in de praktijk. Dan moet worden geconstateerd dat de inzet – en daarmee de identiteit – van protestantse geestelijk verzorgers in het vormingswerk kan worden gekarakteriseerd door volledige acceptatie van de militair, concentratie op zijn/haar levensverhaal, en een principieel afzien van modellen waarin mensen kunnen worden gevangen.

²⁵ In: *Nota vormingswerk*, Huis ter Heide, 31 maart 1999

²⁶ a.w., citaat van A.A. Boeschoten, 'Vorming als noodzakelijk integratiemoment', in: *Kernvraag* 108, 1996/1, blz 61

²⁷ a.w., citaat van A.W. Velema, *Waarom protestants-christelijk vormingswerk? Enige gedachten bij een thema*. Niet gepubliceerd, z.j.

²⁸ a.w., citaat door Velema van P. Tillich. *Systematic Theology*. Vol 3, part V, sec II.

De praktijk van het vormingswerk bevestigt bovenstaande visie. Als voorbeeld kan dienen de uitzendingsconferentie “Heel blijven”²⁹ De onderwerpen die daarin worden behandeld hebben te maken met de ‘zin in uitzending’, wie je zelf bent, de waarde die je geeft aan of ondervindt van het thuisfront, je plaats en omgang in de groep, de tolerantie of intolerantie die je hebt of ontwikkelt ten opzichte van mensen in het uitzendgebied, saamhorigheid en teambuilding. Steeds gaat het erom de deelnemers uit te dagen tot zelfreflectie en te laten ontdekken hoe ze heel kunnen worden en blijven. De methoden variëren van groeps gesprek en zelfevaluatie door persoonlijke vragen, tot het aanreiken van praktische tips en aandachtspunten. De protestantse geestelijk verzorger is interactief aanwezig en biedt mogelijk nieuwe gezichtspunten. Het respect voor de eigen levensoriëntatie blijft immer gewaarborgd, hoewel de geestelijk verzorgers “in hun bijdragen uitgaan van algemeen aanvaarde waarden in de samenleving”³⁰.

4. Het houden van protestantse kerkdiensten en liturgische vieringen

Deze kerntaak leent zich op het eerste gezicht gemakkelijk voor uitdrukking van protestantse identiteit. De vragen ‘Wie zijn wij?’ en ‘Wie willen wij zijn?’ hebben immers hun antwoord gekregen in catechismussen, worden gevierd in kerken met brood en wijn, en krijgen handen en voeten in diaconaat. Maar vanwege de diversiteit aan theologische scholen en sociale contexten is de uitdrukking van identiteit in woord en dienst ook heel divers. Dat geldt ook voor de protestantse geestelijk verzorgers.

Om predikanten die nieuw beginnen aan het krijgsmachtpastoraat bij te scholen, krijgt ieder een cursus liturgie en bezinning aangeboden. Doelen van die cursus zijn:

- inzicht in liturgische communicatie in een gesecculariseerde omgeving;
- sensibiliteit ontwikkelen voor aspecten van liturgie (esthetiek, poëzie, ruimte);
- vaardigheid in het vertellen van een verhaal op zo’n wijze dat je iedereen aanspreekt;
- ervoor willen zorgen dat kerkelijken en niet-kerkelijken een plek in de bezinning/liturgie hebben.

Het gebruik van (pop)muziek, het omgaan met (geïmproviseerde) ruimten en oecumene / interreligieuze samenwerking krijgen speciale aandacht.

De methode van de cursus bestaat uit het uitwisselen van ervaringen. Verder wordt het een en ander aan theologische inzichten aangereikt. Onder meer over de betekenis van taal: “de taal daad bewerkt een andere relatie tussen mensen. (...) Zo werken ook de liturgische symbolen, ze zijn niet zozeer een te interpreteren object, ze zijn innerlijke bewerkers van interpretatie. (...) In het belijden van zonden, in het aanheffen van de lofzang, als het gaat om Kyrie en Gloria, als we onze plaats innemen in de kring van de avondmaalsgasten, krijgen we immers de kans ons eigen leven te herzien en vanuit een nieuw perspectief te beleven. Met andere woorden, de ruimte van de liturgie geeft ons de mogelijkheid onze projecties te hernemen en ons narcisme te overwinnen. (...) Al zou God zijn Aangezicht verbergen dan nog hebben we woorden en rituelen nodig om die verborgenheid te benoemen.”³¹ En over de betekenis van tweede taal (namelijk de analoge taal naast of onder de digitale taal), daarbij “gaat het niet zozeer om de taal van het hebben en begrijpen, maar vooral om de taal van de paradox, de nabijheid die rakelings langs ons gaat. Taal die een beroep doet op mensen. Taal van protest en vrijheid. (...) De tweede taal geeft aan dat het meeste niet gezegd kan worden, dat er een tekort in de woorden is. (...) Beelden uit alledag kunnen ineens een meerwaarde krijgen, ze doen kennelijk een beroep op wat aan mensen gemeenschappelijk is, wellicht het archetypische in ons aller leven. Hoe kan het gebeuren dat dingen van de dag voor ons worden tot dragers van transcendentie?”

²⁹ Gegevens zijn ontleend aan de begeleidershandleiding, opgesteld door Adrie van der Heijden, PMVC Beukbergen 1998

³⁰ Dit is de slotzin van het ‘Concept Beleidsvisie op de bijdrage van de geestelijke verzorging aan de morele vorming van militairen’. “De kwetsbare militair”. Stellers: Ger Wildering, Erik Stam, Mart Vogels. Januari 2003. Deze slotzin is interessant omdat deze een algemene grondslag van geestelijke verzorging indiceert, wellicht in de vorm van de universele verklaring van de rechten van de mens.

³¹ Uit teksten ter voorbereiding op de cursus van A.W. Velema. *Liturgie en taal als werkelijke ruimte voor een werkelijke ontmoeting*. z.j.

In de gesprekken tijdens de cursus, aan de hand van eigen kerkdiensten te velde of aan boord dan wel toespraken met een bezinnend karakter, wordt telkenmale doorgevraagd over het waarom van tekst en liedkeuze (zeker ook popmuziek³²), over de opbouw en de zeggingswijze van de gekozen liturgie of orde, en over ervaringen van mee-vierenden.

Uit de evaluatie van de cursus door de deelnemers blijkt dat de cursus nogal aan het denken zet: 'het scherpt je bewustzijn van de keuzen die je maakt', 'dit is een nieuw gebied, ik sta opnieuw in een korte broek', 'heel leerzaam, ik heb nooit zo nagedacht over liturgie', 'ik ga niet proberen nieuw te worden en val toch terug op traditie'.

Is nu uit de ervaringen rond de cursussen een conclusie te trekken over identiteit van protestantse geestelijke verzorging? Nauwelijks. Wel is op te merken dat er in het algemeen een grote openheid bestaat voor gebruik van popmuziek of instrumentele muziek en dat men de ruimte neemt voor een liturgie die op de militairen is toegesneden. Troost en kritische begeleiding bij ervaringen in leven en werken, het bieden van een bedding voor emoties, en het 'oproepen van verbondenheid over grenzen heen' worden daarbij wel genoemd als doelen.

5. Leveren van structuurbegeleiding

Structuurbegeleiding is een kerntaak van geestelijke verzorging. Die heeft van doen met de notie dat mensen gebukt kunnen gaan onder structuren waarin zij hun werk moeten doen. Persoonlijk pastoraat met zorg voor welzijn van mensen moet dus wel een component hebben op het niveau van organisaties. Altijd al heeft de geestelijk verzorger zijn stem laten horen bij commandanten wanneer hij inzag dat mensen bekneld raakten. Maar pas onlangs is deze kerntaak beschreven in de primaire processen en uitgewerkt voor het werk binnen de Koninklijke Landmacht³³. Wat is nu het eigene van de bijdrage van geestelijk verzorgers aan het begeleiden van structuren?

"Geestelijk verzorgers leveren op basis van hun kennis en kunde (op het gebied van levensoriëntatie) een bijdrage aan het signaleren, evalueren, verbeteren, ontwikkelen en implementeren van structuren binnen een eenheid met het oog op het geestelijk welbevinden van mensen. Geestelijk welbevinden omschrijven wij als de mate waarin mensen tevreden zijn met het (on)bewuste antwoord op de vraag: 'Wat is de zin, het doel, van mijn leven en wat ik in mijn leven meemaak?' Naarmate mensen meer tevreden zijn, en hun geestelijk welbevinden dus hoger is, zullen zij ook beter in staat zijn om hun werk als militair met goede inzet en naar behoren te verrichten. Het geestelijk welbevinden is daarmee van invloed op het moreel van een eenheid en de individuele militair daarin. Tevens kan de geestelijk verzorger een bijdrage leveren aan structuurbegeleiding door trends te signaleren op het gebied van geestelijk welbevinden van personeel." Op basis van deze omschrijving kan worden opgemerkt dat structuurbegeleiding niet voorbehouden is aan geestelijk verzorgers, zij leveren slechts een bijdrage die is toegespitst op het geestelijk welbevinden. Dat geestelijk welbevinden is in bovenstaande definiëring een persoonlijke aangelegenheid, een normatieve toetsing ontbreekt. Het lijkt dan ook niet mogelijk aan de hand van deze omschrijving te achterhalen wat nu identiteit is van protestantse geestelijke verzorging. Slechts kan worden geconstateerd dat (ook) protestantse geestelijke verzorging er opuit is dat militairen 'er zin in hebben en houden'. Het gaat haar dus om de welbegrepen eigen ervaring van de militair. Terzijde zij opgemerkt dat het consolideren van persoonlijke zin een gunstige afstraling heeft op het moreel van een eenheid. Dat is een organisatiebelang. Met deze opmerking maken we de overstap naar de volgende paragraaf.

Uit bovenstaande uiteenzetting over inhoud en identiteit blijkt dat protestantse identiteit weliswaar ziet op bijbelgeoriënteerde traditie, maar in ieder geval gekenmerkt wordt door respect voor ieder afzonderlijk levensverhaal en door hulpvaardigheid bij het "zelf-verstaan".

³² Verwezen wordt naar het *Verslag Symposium 'Liturgie en popmuziek' gehouden op 18 februari 1997* en het *Verslag van de Workshop Liturgie & Popmuziek op 24 november 1997*.

³³ In het *Concept beleid rapportage structuurbegeleiding Geestelijke Verzorging KL binnen het operationele domein*. Versie 3: 01 februari 2003.

1.3. Doelgroep en identiteit

In het voorgaande heb ik identiteit benaderd vanuit missie en inhoud. Daarbij is de focus gericht op opdrachtgevers, respectievelijk uitvoerders van protestantse geestelijke verzorging. In deze paragraaf richt ik mij op ontvangers van geestelijke verzorging. Wat verwachten zij eigenlijk van geestelijk verzorgers, en in hoeverre speelt de protestantse identiteit daarbij een rol? Het is niet eenvoudig deze vragen te beantwoorden. De ontvangers – pastoranten, gesprekspartners, cliënten; individuele militairen, directe relaties, commandanten – zijn erg divers en kunnen allen verschillende belangen hebben. Wat zij wensen moet aan henzelf worden gevraagd; het moet niet zo zijn dat geestelijk verzorgers gaan bepalen wat hun doelgroep van hen verwacht. Nu is er weinig recent materiaal voorhanden waaruit de onderscheiden meningen van de doelgroep kunnen worden afgeleid.

In 1987 is door vlootgeestelijken een onderzoek gedaan naar de verhouding tussen aanbod en vraag: “wat wij tot onze taak en ‘zending’ rekenen, sluit dat wel aan bij de vraagstelling, behoeften en verwachtingen van onze pastoranten?”³⁴ Zeven vlootpredikanten en – aalmoezeniers hebben tijdens een eskaderreis geïnventariseerd met welke vragen of zaken mensen bij een geestelijk verzorger kwamen. Daarnaast hebben zij gesprekken en interviews gehouden met de centrale vraag: “Welke verwachtingen hebt u t.a.v. de vlootgeestelijke?” Uit de verzamelde gegevens is een aantal lijnen te trekken.³⁵ Het blijkt dat de geïnterviewden allemaal de vlootpredikant of vlootaalmoezenier graag als ‘praatpaal’ aan boord zien. Andere woorden die zijn gebruikt om zijn positie aan te duiden, zijn ‘vertrouwensman’, ‘biechtvader’, ‘rustpunt’ en ‘gesprekspartner in vragen die mij bezighouden’. Hij moet vooral luisteraar zijn, en zeker niet (te gauw) aankomen met hulp. Dit is de mening van zowel kerkelijke als niet-kerkelijke marinemensen. Meestal vinden zij het religieuze ambt van de vlootgeestelijke niet relevant, hoewel enkelen het ‘zijn van de kerk’ wel appreciëren omdat dat vertrouwen inboezemt. Slechts een relatief zeer beperkt aantal mensen participeert in liturgische activiteiten, maar in het algemeen verwachten die deelnemers dan een waarachtige kerkdienst. Veel vragen van mensen hebben te maken met het leven aan boord, zowel individueel als ook v.w.b. het leef- en werkklimaat. Het gaat vooral om een luisterend oor. Opvallend voor de vlootgeestelijken is dat de marinemensen geen vragen stelden over het militair-zijn of over hun ethisch-paradoxe situatie. Na het onderzoek wordt geconcludeerd dat het werk van vlootgeestelijken het beste is te typeren als aandachtspastoraat. Het gaat meer om luisteren dan adviseren, meer om hun verhaal dan onze boodschap.³⁶

Bij de Koninklijke Marechaussee is door Kleinhout een onderzoek gehouden³⁷ met de vraagstelling: “Wat is het beeld dat de leden van de Koninklijke Marechaussee hebben van de Geestelijke Verzorging én is er mogelijk een behoefte aan diensten van de Geestelijke Verzorging waar te nemen?” Uit haar presentatie van de resultaten van een enquête³⁸ blijkt dat 80% van de respondenten het eens is met de stelling: ‘Mijn verwachting van een geestelijk verzorger: Iemand bij wie ik mijn verhaal kwijt kan; Iemand die belangstelling heeft voor mensen binnen de organisatie; Iemand die een luisterend oor of klankbord is.’ Iets meer dan de helft van de respondenten (54%) verwacht dat een geestelijk verzorger een vertegenwoordiger is van een kerk of een levensbeschouwelijke overtuiging. Maar dat betekent niet dat mensen verwachten dat een geestelijk verzorger een oordeel velt over een lid van de KMar (78%). Op grond van haar onderzoek concludeert Kleinhout dat bijna iedere marechaussee behoefte heeft aan iemand die hem of haar aanziet als een mens en die een luisterend oor heeft, waar je met

³⁴ “Welke vragen stelt men aan de pastor?” Verslag van een onderzoek gedaan tijdens de eskaderreis voorjaar 1987. Dienst geestelijke verzorging bij de Koninklijke marine.

³⁵ a.w. p10 e.v.

³⁶ a.w. p17

³⁷ Beeldvorming van de geestelijke verzorging bij het personeel van de Koninklijke Marechaussee. Eindscriptie van M. Kleinhout, studente sociale wetenschappen. Maart 2002.

³⁸ tijdens een symposium van de KMar GV groep op 20 maart 2002

alles naar toe kunt, die recht in je gezicht durft te zeggen wanneer je iets fout doet, die eerlijk is, vertrouwen geeft en ook betrokken is op de privé-sfeer.

De protestantse identiteit of de verantwoording van het geloof komt daarbij niet expliciet naar voren. Dat wordt ook nadrukkelijk geconstateerd door Kromhout van der Meer³⁹ naar aanleiding van een stage bij de GV van de KMar met als zoekvraag: ‘Wat ziet de leiding van de Koninklijke Marechaussee als taak en opdracht voor de groep geestelijke verzorging binnen deze organisatie?’ Noch de leiding van de KMar noch de geestelijk verzorgers komen expliciet aan met het Evangelie van Jezus Christus. Wat de leiding – directeur beleid en bevelhebber – van de geestelijke verzorgers verwacht is: begeleiding en zorg van mensen, gericht op de concrete leef- en werksituatie. Daarbij horen termen als vrijplaatsfunctie, signaalfunctie en gewetensvorming. Hoewel de leiding zich niet uitspreekt in praktisch-theologische bewoordingen, concludeert Kromhout van der Meer dat de leiding van de KMar de nadruk legt op diaconale-pastorale zorg als taak van de geestelijke verzorging aan haar onderdanen.⁴⁰

De behoefte aan geestelijke verzorging en de verwachtingen van militairen dienaangaande zijn systematisch onderzocht onder de militairen van het Regiment Stoottroepen die van november 1999 tot mei 2000 in Bosnië verbleven.⁴¹ Uit dit onderzoek komt naar voren dat een derde van de militairen geen behoefte heeft aan contact met een geestelijk verzorger. Een derde heeft wel behoefte aan contact, en een derde heeft hier geen uitgesproken mening over. Als gevraagd wordt naar het initiatiefrecht van een geestelijk verzorger, stemt slechts 13 % daarmee in. Anders gezegd, verreweg het merendeel van de ondervraagden is niet zo gecharmeerd van een geestelijk verzorger die zelf contact opneemt. Voor 83 % van de onderzochten maakt het geen verschil met welke geestelijk verzorger zij van doen hebben, de levensbeschouwelijke identiteit speelt voor hen geen rol. Degenen die wel een voorkeur aangeven, kiezen op de eerste plaats voor een humanistisch raadsman, dan voor een dominee en tot slot voor een aalmoezenier (55/33/12).⁴²

De verwachtingen ten aanzien van de rol van de geestelijk verzorger kunnen worden onderscheiden in psychosociale hulpverlening en geestelijke verzorging. Van de ondervraagden kent 86% ook een meer psychotherapeutische en maatschappelijk werker rol toe aan de geestelijk verzorger. Maar geestelijke verzorging in engere zin – presentiepastoraat en voorgaan in religieuze vieringen – wordt met 92% nog meer gewild. Het gaat daarbij vooral om “gewoon aanwezig zijn, met ons praten en het aanbieden van een luisterend oor”.⁴³

Uit eigen opmerkingen van militairen kwam nog naar voren dat alleen al de beschikbaarheid van de geestelijk verzorger op de achtergrond van waarde is. Verder gaat het vooral om de persoonlijke kwaliteiten van de geestelijk verzorger, niet om diens ambtelijke status.⁴⁴

Uit dit onderzoek blijkt niet dat de onderzochte doelgroep belang hecht aan een protestantse identiteit. Slechts ca 6 % spreekt voorkeur uit voor geestelijke verzorging door een dominee. In het algemeen worden juist presentiepastoraat en beschikbaarheid voor psychosociale hulpverlening gewaardeerd.

Uit bovenstaande uiteenzetting over doelgroep en identiteit blijkt dat ‘men’ verwacht dat kwalitatieve aandacht voor mensen een kenmerk is van protestantse identiteit.

³⁹ J.P. Kromhout van der Meer. *Geestelijke Verzorging bij het Wapen der Koninklijke Marechaussee of het weer opladen van accu's*. Afstudeerverhandeling Kerkelijke opleiding NHK, maart 2001.

⁴⁰ a.w. p21

⁴¹ *Behoeft aan geestelijke verzorging bij militairen in uitzendgebieden*. Rapport van H. van de Berg en J. Pieper. Breda – Utrecht, juli 2002

⁴² a.w. p17

⁴³ a.w. p13,14

⁴⁴ a.w. p21

2. BEZINNING OP IDENTITEIT

In voorgaande *beschrijving van protestantse geestelijke verzorging in de praktijk* zijn verschillende kenmerken van profilering van de PGV aangeduid. Die profilering is een deel van onze geschiedenis. Hoe die profilering er in de toekomst uit zou moeten zien, is een kwestie van beraad over identiteit. Daarover komen we in het volgende hoofdstuk te spreken. Eerst zullen we ons in dit hoofdstuk bezinnen op identiteit aan de hand van literatuur.

2.1. Identiteit als factor in een organisatie

Identiteit is geen gemakkelijk te definiëren begrip. In het algemeen wordt wel gedacht aan het eigene van een persoon of een organisatie, datgene wat gelijk blijft in veranderende omstandigheden. Toch is zo'n opvatting van identiteit problematisch, want als een organisatie verandert, kan toch nauwelijks sprake zijn van iets dat in objectieve zin gelijk blijft. Daarom kiest Hendriks voor het begrip identiteitsconceptie in plaats van identiteit.⁴⁵ Het gaat daarbij om een intersubjectieve opvatting van het eigene van een organisatie. Zo'n zelfdefinitie van een groep ligt natuurlijk niet voor eens en voor altijd vast, zij wordt ontwikkeld en bijgesteld in interactie met de omgeving.

Dat een organisatie een identiteitsconceptie heeft, is uitermate belangrijk. Daarmee geeft zij immers aan wat haar centrale opgave is. Vanuit dat identiteitsbesef worden doelen geformuleerd, wordt een structurering in relaties aangebracht, en worden de juiste mensen aangetrokken. Niet iedereen spreekt trouwens van identiteitsconceptie, ook het woord filosofie wordt gebruikt (p.142): 'een vast stelsel van idealen en doelen'. Die filosofie geeft aan *wie en wat* de organisatie wil zijn. De formulering daarvan is een zaak van alle betrokkenen. Het heeft weinig zin wanneer alleen de leiding de identiteitsconceptie of filosofie bepaalt, zij is immers uitdrukking van 'waar *wij* voor gaan'.

Als we stellen dat alle medewerkers bij de formulering van een identiteitsconceptie moeten worden betrokken, dan zit daar een bepaalde opvatting over het functioneren van organisaties achter. Hendriks wijst op vijf factoren die in een onderlinge samenhang bepalend zijn voor de vitaliteit van een organisatie. In het algemeen – en dus ook voor een kerkelijke organisatie – geldt dat identiteit, leidinggeven, klimaat, structuur en vaststellen van doelen onderling samenhangen. Dat wil zeggen dat bijvoorbeeld het klimaat – de wijze waarop mensen in de organisatie met elkaar omgaan en hoe er wordt gecommuniceerd – onlosmakelijk is verbonden met een bepaalde stijl van leidinggeven, maar ook van invloed zal zijn op de organisatiestructuur of juist door die structuur wordt beïnvloed. Evenzo is er een samenhang met het vaststellen van doelen: in een open klimaat zal ieder daar over mee kunnen praten en telt ook ieders oprechte mening mee. Daarentegen zullen in een drukkend klimaat doelen door een directieve leiding worden bepaald. Identiteit nu is een resultante van de factoren klimaat, leidinggeven, structuur en doelbepaling, maar heeft ook richtinggevende betekenis voor de eerder genoemde vier factoren. Kortom, de vijf factoren zijn onderling verbonden.

Tot zover is hetgeen is gezegd over *factoren van invloed* nogal formeel. Hendriks geeft evenwel ook invulling aan de factoren met het oog op vitaliteit. Hij verwijst daarbij naar onderzoeken in de Organisatie Ontwikkeling en in de beweging Management en Arbeid Nieuwe Stijl. Daaruit komt naar voren dat de meest effectieve organisatie is: de Z-organisatie. (p.125) Elementen daarvan zijn: gezamenlijke besluitvorming, besluitvorming op basis van consensus, collectieve verantwoordelijkheid, erkenning van de waarde van de mens (ieder kan zelfstandig werken met eigen verantwoordelijkheid), vermindering van de sociale afstand, en een gemeenschappelijk doel. Deze elementen zijn gemakkelijk te herleiden tot de vijf factoren die Hendriks benadrukt.

⁴⁵ J. Hendriks. *Een vitale en aantrekkelijke gemeente. Model en methode van gemeenteopbouw*. Kampen 1998 (6^e druk), p.140

Uiteindelijk zet Hendriks de factoren die de vitaliteit van een gemeente beïnvloeden in twee extreme posities naast elkaar. (p.150) (zie de bijlage)⁴⁶

Organisaties worden natuurlijk gekenmerkt door de invulling van de genoemde vijf factoren. Dat gebeurt door mensen, die onderling verschillen in persoonlijkheidsstructuur. Bij de uitwerking van de vijf factoren moet daarmee rekening worden gehouden. Het is al te gemakkelijk om bijvoorbeeld te wijzen op het belang van een positief karakter ('dienares' van de gemeente) en een positieve stijl (motiveren door gezamenlijk beraad), zonder rekening te houden met een eigen ontwikkeling en daardoor een persoonlijke stijl van ieder lid van de organisatie. Nog anders gezegd: bepaalde typen persoonlijkheid zullen zich aangetrokken voelen tot bepaalde typen organisatie, en een bepaald type leider kan een organisatie typeren. Dat is een formele constatering, afgezien van consequenties voor vitalisering van die organisatie. In de praktijk van samenwerken in een organisatie zal dan ook gerichte aandacht moeten worden gegeven aan behoeften en reactiepatronen van haar leden.⁴⁷

Het is niet altijd gemakkelijk om de communicatie rond identiteit op gang te brengen en in goede banen te leiden. Hendriks onderscheidt drie soorten problemen. (p.143-148)

Als eerste kan er onzekerheid bestaan over de identiteit. Daarop kan verschillend worden gereageerd. Mensen kunnen de organisatie (de kerkelijke gemeente) onaantrekkelijk vinden en haar verlaten. Het kan ook zijn dat mensen zich halstarrig willen vasthouden aan oude zienswijzen en manieren van doen. Daartegenover kan men ook van de nood ook een deugd maken met als motief: wij zijn een volk Gods dat onderweg is. Problematisch wordt het wanneer mensen als het ware vluchten in restauratie van de factor structuur, alsof identiteit daarmee kan worden 'opgelost'.

Een tweede soort problemen komt voort uit pluraliteit van identiteitsconcepties. Wanneer personen of groeperingen duidelijk verschillende opvattingen hebben, worden er hoge eisen gesteld aan duurzame persoonlijke reflectie en zal veel overleg tussen de groeperingen nodig zijn. Dat vereist veel van klimaat en leidinggeven; alles draait dan immers om communicatie en het constructief omgaan met conflicten. Een *modus vivendi* kan dan worden gevonden in een partijen-in-een-systeem model. (p.101) Dan hebben partijen een eigen speelruimte en wordt ook de eenheid van het geheel versterkt.

Ten derde kan een kerkelijke organisatie lijden onder een gesplitste identiteitsconceptie. Dat betekent dat de vragen 'Wie zijn we' en 'Wat is onze opdracht' een tweedeling maken in groepen. De ene groep houdt zich bezig met kerkelijk opbouwwerk, de andere is gericht op maatschappelijk activeringswerk. Het is echter van belang 'wie' en 'wat' bij elkaar te houden. In het vervolg zullen we moeten nagaan hoe communicatie rond identiteit kan 'gebeuren'.

2.2. Identiteit in de gestalte van een leerproces

Volgens Hendriks beweegt de inzet voor identiteit zich tussen twee polen: enerzijds het rustgevend besef dat de opbouw van de gemeente het werk is van God (p.18,19) en anderzijds de uitdaging om krachten en mogelijkheden die binnen de gemeente onbenut zijn te gebruiken. Hendriks richt zich uitdrukkelijk op die tweede pool, en ontvouwt daarbij het principe dat je aandacht moet hebben voor mensen als subject, voor hen ruimte moet scheppen (p.191, 20). Daarmee laat hij de *hermeneutische* uitdaging om steeds opnieuw de verhouding tussen geloofsgestalte en historische context te bepalen, onbesproken.⁴⁸ Toch is dat de opgave en uitdaging van een geloofsgemeenschap. Zij moet zich in het hier en nu situeren. Dat betekent

⁴⁶ Die expliciterende opsomming vormt vervolgens de basis voor een visitatieformulier voor leden van de kerkenraad met het oog op een weg om tot vitalisering te komen. (p.175)

⁴⁷ De invloed van de persoonlijkheid in samenwerkingsverbanden en daarmee op de identiteit van een organisatie is niet te onderschatten. Zie: Oscar David. *Het enneagram in management. Beter inzicht in menselijk gedrag in organisaties*. Samson, Alphen aan de Rijn, 1999; Willem Jan van de Wetering. *Het enneagram als weg naar verandering. Persoonlijkheidstypologie*. NUGI 711, Andromeda 1999.

⁴⁸ Zie: Joris Vercaammen. *Identiteit in beraad. Theorie en praktijk van het parochieel identiteitsberaad in vier oud-katholieke parochies*. Baarn 1997, p.35.

dat zij op eigentijdse wijze een contextgevoelige geloofsgestalte moet zien te vinden. Daarvoor kan zij te rade gaan bij ‘voorbeeldige’ vroegere of andere geloofsgemeenschappen: die stonden en staan immers voor dezelfde opgave. Vercammen spreekt in dit opzicht over een noodzakelijke driepolige communicatie tussen: Schrift en traditie, de geloofsgemeenschap zelf en de eisen van de moderniteit. Resultante van die communicatie is de (momentane) identiteit van die bepaalde contextgevoelige geloofsgemeenschap. ‘Identiteit is dus telkens opnieuw te ontwerpen in een communicatieproces dat de gestalte van een continue leerproces aanneemt.’ (p.36)

Het is duidelijk dat identiteit toegespitst zal (moeten) zijn op de maatschappelijke werkelijkheid waarin de geloofsgemeenschap zich bevindt. Evenzeer zal duidelijk zijn dat identiteit niet louter prospectief kan zijn, dat wil zeggen dat niet elke formulering van identiteit die in gemeenschappelijkheid tot stand is gekomen, per se voldoet. Er is immers ook zoets nodig als een ‘kritische herinnering aan de traditie’. Vandaar dat een prospectieve identiteit altijd geschoeid zal moeten zijn op de leest van *navolging*.

2.3. Identiteit in religieuze en sociale aspecten

De christelijke organisatie zal zich moeten bezinnen op haar grondslag en traditie, maar kan tegelijkertijd niet anders dan haar eigen plaats en functie opnieuw te bepalen in de context van haar maatschappelijke omgeving. In haar eigentijdse handelen is zij dan de gestalte in woord en daad van haar grondleggende traditie. Van der Ven zet uiteen dat die gestalte religieuze en sociale aspecten heeft, gefundeerd in het beginsel van de non-concurrentie.⁴⁹ Hij bedoelt daarmee bijvoorbeeld dat wat mensen in het sociaal verband van de kerk doen, niet in mindering komt op hetgeen God doet en omgekeerd. Kernachtig samengevat: ‘God gééft de mensen zélf de kerk te doen’. (immanente transcendentie van God.) Deze benadering geeft juist geen vrijbrief aan een kerkelijke beweging om zich te vereenzelvigen bijvoorbeeld met maatschappelijke acties voor de armen *zonder meer*. Als het handelen niet gepaard gaat met het ‘woord Gods’, kan er geen sprake zijn van kerk. Dan wordt er gedaan aan profane maatschappelijke dienstverlening. (p.65) Orthopraxie en orthopraxie horen op de een of andere wijze bij elkaar. Anders gezegd: het gaat om *denken en doen* als uitdrukking van religieuze communicatie van de kerk.

Religieuze communicatie heeft dus sociale en religieuze aspecten, die aan het licht komen vanuit een sociologische en een theologische invalshoek⁵⁰. De vraag is nu hoe het verband kan worden gelegd tussen beide aspecten. Dat kan door de sociale aspecten als religieuze tekens op te vatten. Dat wil zeggen dat het religieus aspect niet wordt toegevoegd aan sociale verschijnselen in de kerk, maar dat de sociale verschijnselen zélf worden geïnterpreteerd als verwijzend naar het heil van Godswege. (p.100) Daarbij moeten we evenwel bedenken dat die interpretatie alleen mogelijk is binnen een systeem van conventies (een code) op grond waarvan we iets zien als uitdrukking van iets anders.⁵¹ Als de ontvanger in de communicatie de code niet kent, zal hij het betreffende sociale verschijnsel niet (op de juiste wijze) religieus kunnen duiden. Met andere woorden, zonder kennis van de religieuze code blijft religieuze betekenisgeving achterwege. Dat geldt voor alledrie de functies van codes: cognitief, emotief en conatief (gericht op respectievelijk informatie, gevoelens en belevingen, en instructies en appèl). Betekenisloosheid zal het geval zijn wanneer iemand geen deel heeft aan de religieuze traditie waarin die bepaalde codes zijn ingebed.

⁴⁹ J.A. van der Ven. *Ecclesiologie in context*. Kampen 1993, p.13.

⁵⁰ Van der Ven spreekt van een double lecture, de functies van de kerk kunnen vanuit twee gelijkwaardige invalshoeken worden gelezen. (92) Sociologie en theologie verhouden zich complementair ten opzichte van elkaar. Die complementariteit berust op een wederzijdse implicatie. (97)

⁵¹ Van der Ven verwijst hier naar een definitie van Peirce: something which stands to somebody for something in some respect or capacity. In andere woorden: een teken vertegenwoordigt voor iemand (interpretator) een niet-waarneembare werkelijkheid (denotatum) op grond van een bepaald referentiekader (code).

2.4. Identiteit: de grenzen van een kernfunctie

Volgens Van der Ven is religieuze communicatie de algemene functie van de kerk in onze maatschappij. Nogmaals, het gaat daarbij om sociale aspecten en religieuze aspecten. Die algemene functie krijgt evenwel gestalte via verschillende kernfuncties. Om dat te verhelderen verwijst Van der Ven naar de socioloog Parsons (p.67-69). Die heeft een patroon ontdekt in de wijze waarop groepen en organisaties problemen trachten op te lossen. Het blijkt dat problemen worden ingedeeld in vier categorieën: 1. welke zijn onze overtuigingen, waarden en normen; 2. wat houdt ons in sociaal opzicht bij elkaar en welke afstand of nabijheid onderhouden wij ten opzichte van elkaar; 3. wat zijn onze doelen, programma's en projecten; 4. hoe komen wij aan de benodigde middelen, zoals geld en personeel.⁵² Met het oog op deze categorieën formuleert Van der Ven vier kernfuncties van de kerk: 1. identiteit; 2. integratie; 3. beleid; 4. beheer.⁵³ Gewoonlijk wordt identiteit niet geëxpliciteerd. Maar wanneer een organisatie – van kleine groep tot maatschappij – wordt geconfronteerd met problemen, kan juist in alle hevigheid opnieuw worden gevraagd naar (eventueel latent aanwezige) overtuigingen, waarden en normen. Voor een kerk of organisatie die is gericht op levensbeschouwing en ethiek, is dat natuurlijk anders. Daar komt identiteit twee keer aan de orde: als kernfunctie in de context van de eigen organisatie (wat zijn onze mores) en als algemene functie in de context van het grote geheel van de maatschappij (wat is onze missie). Wel te verstaan: een maatschappij die onder invloed van de modernisering gekenmerkt wordt door secularisatie (en ook door individualisering, utilisering en calcularisering) (p.81). Het ligt dan ook voor de hand om identiteit van de kerk in verband te brengen met secularisatie in de maatschappij.

Van der Ven constateert dat onder invloed van de secularisatie een tendens werkzaam is om het transcendentie-perspectief in te ruilen voor een micro- en macro-ethisch referentiekader. Dat is reden temeer om na te gaan of er ook een ontwikkeling gaande is met betrekking tot religieuze overtuigingen.⁵⁴ Dat is in de context van de rooms-katholieke kerk wel het geval. Er blijkt een grote pluralisering van religieuze overtuigingen ten aanzien van ultieme realiteit (world-view), ultieme orde (pro of contra de bestaande maatschappij), levenssferen (met uitingen in familialisme, economisme, hedonisme en maatschappijkritiek), en activiteiten (voorheen uit roeping). (p.146-157) Deze constatering moet worden meegenomen in de visie op de kerk in de huidige tijd.

Die visie op de eigenheid ofwel de identiteit van de (rooms-katholieke) kerk kan naar de mening van Van der Ven het beste worden weergegeven met de code 'volk van God', maar dan wel in de zin van een pelgrimerende kerk, een kerk van zondaars, ze is zelf een zondares (p.174). Haar missie als uitdrukking van identiteit, van wat zij nastreeft, kan worden omschreven als 'Jezusbeweging'. (p.176 ev) Als Jezusbeweging oriënteert zij zich cognitief op de grote metaforen van de eschatologische eindvoltooiing, biedt zij emotioneel geborgenheid aan mensen die hunkeren naar heilheid, en zet zij conatief aan tot een rusteloos zoeken naar wegen tot bevrijding van de 'minsten der mijnen'.

De omschrijving van de missie als beweging heeft betekenis voor grenzen en mogelijkheden. (p.193-196) Als eerste is de kracht van de kerk en daarmee haar veranderingspotentieel om gerechtigheid en solidariteit te realiseren niet groot. Als zij doelen wil bereiken die ver af liggen

⁵² Dit model van het functionalisme van Parsons past Van der Ven verder kritisch toe, vandaar zijn term: kritisch-functionalisme.

⁵³ Parsons spreekt van latency, integration, goal attainment en adaptation. Vandaar het model l-i-g-a, andersom benaderd: a-g-i-l. Met liga en agil wordt aangeduid dat er heen en weer een doorlopend verband is tussen de kernfuncties.

⁵⁴ Van der Ven verwijst voor het begrip 'overtuigingen' naar de religietheorie van de cultureel-antropoloog Geertz, die religie definieert als: een systeem van symbolen, die krachtige, overtuigende en langdurige stemmingen en motivaties in de mens vestigen, en wel door de formulering van overtuigingen inzake een algemene orde van het bestaan alsmede door deze overtuigingen in een glans van werkelijkheid te kleden, zodanig dat de stemmingen en motivaties op een unieke wijze realistisch schijnen te zijn. (144)

van de status quo van de maatschappij, zal haar support uit die maatschappij gering zijn. Zij zal daarom wegen moeten bewandelen die soms lopen via de steile helling van discussiëren, lobbyen, onderhandelen, compromissen sluiten, onderhandelingen heropenen en opnieuw compromissen sluiten. Daarnaast stuit een beweging op een interne grens, namelijk wanneer er onder haar leden te weinig support bestaat om zich voor de zaak van gerechtigheid en solidariteit in het perspectief van het volk Gods in te zetten.

Maar ook voor een kleine beweging zijn er mogelijkheden, namelijk wanneer zij werkt als aangever aan andere organisaties. De kerkelijke beweging kan behoeften van groepen aanduiden en structurele hulp van andere organisaties of van de overheid initiëren. Daarvoor is nodig dat er sterke organiserende krachten in de beweging aanwezig zijn, overigens met een grote beduchtheid zelf niet ten gronde te gaan aan een overmaat aan interne organisatiemacht. Een bewegingsorganisatie bestaat bij de gratie van informele communicatiestructuren waardoor een saamhorigheidsbesef en een wij-gevoel ontstaan.

Uiteindelijk gaat het om uitingen van overtuigingen, waarden en normen, die immer beschouwd kunnen worden vanuit een sociologische en vanuit een theologische invalshoek.

2.5. Identiteit als herijking op de Naam in de loop en ruimte van het leven

Waar Van der Ven identiteit beziet in de context van ecclesiologie, daar beschouwt Van Knippenberg identiteit in de context van geestelijke begeleiding⁵⁵. Voor een goed begrip is het nodig van meet af aan duidelijk te stellen dat geestelijke begeleiding in de opvatting van Van Knippenberg een kerkelijke activiteit is. Want de geest van mensen is zijns inziens betrokken op de Geest van God, waar de kerk weet van heeft. Dit a priori vormt de basis van zijn uitwerking van geestelijke begeleiding. De bron van elke mens ligt in het geschapen zijn, en de weg van een mens door het leven wordt gewezen door de Tien Geboden. Schepping en Dekaloog als teken van het verbond tussen God en mensen, vormen ankerpunten voor geestelijke begeleiding. Die ankerpunten kan iedereen herkennen, want een latent besef daarvan is in iedere mens aanwezig.

Uiteindelijk identiteit is dan ook religieuze identiteit. Die ontstaat door een gerichtheid op de Bron van het leven – Ik Ben – en een handelen dat is georiënteerd op de Tien Woorden. Die identiteit ontstaat evenwel via een omweg in tijd en ruimte. Dat kan ook niet anders, want tijd en ruimte zijn de bestaanscondities van iedere mens. Het leven speelt zich af tussen geboorte en dood, en gaandeweg heeft de mens steeds weer een plek in een web van relaties. Op die levensweg zal de mens bij tijd en wijle voor vragen komen te staan: wie ben ik, wat moet ik, wat wil ik. Zulke levensvragen in het hier en nu moeten – eventueel met hulp van een geestelijk begeleider – worden geijkt aan het transcendente en transpersoonlijke besef. Dat gebeurt dan in een dynamische spanning tussen autonomie en heteronomie, individuatie en participatie, differentiatie en integratie, of in geloofsworden: tussen inzet en roeping, werk en genade, wat ik doe en wat ik krijg. Die dynamische spanning wordt in een religieuze identiteit niet opgeheven, maar juist onderbouwd. Het er-zijn en het er-toe-doen worden geplaatst op het fundament van de Schepping en in het perspectief van een eschatologische voltooiing. Met zo'n geestelijk perspectief herijkt een mens het perspectief waarmee hij of zij de wereld waarneemt. Overigens is zo ook bekering te duiden: dat iemand komt tot perspectiefwisseling en zich realiseert dat hij leeft in een geschapen werkelijkheid. Geschapenheid wil niet zeggen dat de werkelijkheid vast ligt. Integendeel, verandering is kenmerk van het leven. Maar vanuit het besef van geschapenheid zal er juist een opdracht of roeping kunnen worden waargenomen om de levensweg in de 'volle mensenmaat van Christus' te vervolgen, dat wil zeggen met een christelijke identiteit. Daartoe moet een mens terugkeren tot de principes van God.(p.107)

Het geloof te leven in een geschapen werkelijkheid wordt uitgedrukt in het met andere mensen gedeelde 'kindschap Gods' en het zijn van erfdeleer in tijd en ruimte. (p.147) Dat betekent dat je in een structurele verhouding staat met anderen. Het komt dan aan op een gelovige omgang met tijd en ruimte, die zich weerspiegelt in een gelovige houding als tochtgenoot met en als gast van

⁵⁵ Tjeu van Knippenberg. *Tussen Naam en identiteit*. Kok 1998.

medemensen. De begrippen erfdeler, tochtgenoot en gast kunnen worden beschouwd als christelijke oriëntatiepunten in tijd en ruimte. Die begrippen krijgen inhoud door de Tien Woorden. Die Woorden hebben hun context in het bevrijdend handelen van God (p.171) en gaan volgens Buber over de Naam van de ene God van het leven (1-3), de ordening van de tijd (4-5), en de ordening van de samenhang in de ruimte (6-10). Door een oriëntatie op die Woorden krijgt een mens een oriëntatie op Ik Ben als grond van zijn bestaan, op het genadekarakter van het leven in de tijd, en op het leven in een sociaal verband waarin je hebt te zien naar de ander. (p.182)

Identiteit van een persoon heeft dus alles van doen met het herijken van de eigen geschiedenis op de Naam, en dat gaat altijd via de omweg van de autobiografische en de relationele identiteit. (p.195) Zo'n herijking vindt plaats in de vorm van het levensverhaal waarin de persoon in een hermeneutisch proces van reflecterende overweging en zelfinzicht zijn levensontwikkeling en relaties vertelt. Herijken op de Naam betekent het terugkrijgen van oorspronkelijkheid, van identiteit.

Van Knippenberg gaat uitdrukkelijk uit van de antropologische aanname dat de mens dicht bij God staat, nog meer: als persoon niet compleet is zonder bij God te horen. (p.158) Vandaar dat de geestelijk begeleider de veelheid aan gedachten, affecten en handelingsintenties zal proberen te duiden door verwijzing naar de Bron, Ik Ben. (p.154) 'Geestelijke begeleiding vindt haar fundament in de relatie met God, zoals deze door Jezus Christus toegankelijk is gemaakt.' (p.37) Dat staat nogal stevig. De woorden 'God' en 'Jezus Christus' worden gebruikt met een vanzelfsprekendheid die zeker niet door ieder wordt gedeeld. Van der Ven wees er al op dat woorden en gedragingen slechts betekenis hebben op grond van een samenspel van conventies, een code. Om de betekenis te kunnen achterhalen moet je de code kennen. Die leer je door te leven in de traditie. En zo zijn we terug bij het begin: je moet kunnen meespelen in het taalspel. Voor Van Knippenberg is dat niet zozeer een kwestie, omdat hij geestelijke begeleiding plaatst in de context van het christelijk geloof. (p.12) Maar daarmee zegt hij niet dat ieder die aan geestelijke begeleiding deelneemt hetzelfde moet denken. Wat wel nodig is voor een vruchtbare communicatie, is een min of meer gedeeld begrip over het mensbeeld. Er moet een wederzijdse openheid zijn voor een ultimate concern, 'iets waarop het uiteindelijk aankomt en dat zich onttrekt aan onze onmiddellijke beïnvloeding. Dat is een minimum voorwaarde, wil men kunnen spreken van geestelijke begeleiding, die immers rust op het werken van de Geest die de persoon overkomt en richting geeft.' (p.159)

2.6. Identiteit door mensen 'van betekenis' te maken

In de geestelijke begeleiding gaat het erom "in contact te komen met de eigen ziel", waarbij de ziel staat "voor wat iemand ten diepste aangaat". De hier impliciet geduide existentiële ervaringen en vragen worden door Van Knippenberg uiteindelijk verwoord in christelijke taal. Die taal heeft in de loop der tijd in onderscheiden kerken een ontwerp van de werkelijkheid gecreëerd, dat niet juist imaginitief van aard is maar dat een beschrijving geeft van standen van zaken. Kuitert⁵⁶ betoogt dat we in ieder geval af moeten van het idee dat geloofstaal bedoeld is om aan te geven wat 'echt is gebeurd'. (p.34) Zijns inziens is die taal langzaam aan ontstaan door mensen die het woord namen om orde te scheppen in de chaos. Door hen werd zo een wereld 'van betekenis' aan de chaos ontrukkt. Die wereld van betekenis heeft de vorm gekregen van een religieuze mythe, als het christelijk verhaal van een 'gründende Urzeit'. (p.68) Dat verhaal gebruiken christenen om de chaos van de wereld of in hun leven te ordenen. In die zin is christendom een gebruiksgeloof. Een van de hoofdwoorden in dat verhaal is 'god'. Dit 'godswoord' is in den beginne – toen mensen het woord namen – niet bedoeld om een zelfstandig Wezen aan te duiden, maar als codewoord voor 'buiten ons bereik', 'niet in onze macht', als erkenning van onze maat, een maat die we overschrijden als we vergeten dat er iets is waarop we geen greep hebben. (p.123) Het gaat dus om iets wat je wel tegenkomt in deze

⁵⁶ In: H.M. Kuitert. *Voor een tijd een plaats van god. Een karakteristiek van de mens*. Baarn 2002.

wereld maar wat toch niet van deze wereld is. Iets wat je niet vast kunt pakken, maar wat zich wel manifesteert in ons ervaringsbestaan. Kuitert noemt dat 'geest'. Die geest heeft de macht om onder woorden te brengen, om 'van betekenis' te maken. (p.136) De sprekende mens, dus de mens die onder woorden brengt, kunnen we om die reden dan ook drager van geest noemen. Anders gezegd: de mens is een plaats van 'god'. Hij heeft door de geest de macht van het woord, en heeft derhalve scheppingsmacht. Maar niet alles wat uit macht gebeurt, is vanzelfsprekend goed. De geesten moeten dan ook worden beproefd. De toets voor de waarachtige geest is of hij/zij ant-woord op het zich aangesproken voelen door de behoeftige. Kortom, de ware geest dient zich aan in humaniteit. Geloven is eigenlijk geloven *als* Jezus, zelf ons aangesproken voelen door wie ons nodig heeft. "Aangesproken, aansprakelijk en aanspreekbaar, dat is geloven." (p.173) Religie *is* humaniteit, en waar humaniteit is, is religie. (p.175) In dit spoor is de kerk een plaats waar mensen zich gezamenlijk beraden wat de christelijke erfenis te bieden heeft om van onze wereld te maken wat we kunnen. (p.189)

2.7. Identiteit met respect voor de vreemdheid van de ander

De kerk is als het ware een open plek in de wereld. Dat is ook de zienswijze van Witvliet, die vooral oog heeft voor vormen van oecumene in een multiculturele wereldsamenleving.⁵⁷ Oecumene vindt juist daar plaats waar ruimte wordt gevonden voor ontmoeting met anderen uit een andere traditie. Die ruimte is evenwel niet vanzelfsprekend. Mensen leven immers vaak *in* een traditie. Zo'n traditie vormt een veilige omgeving waarin je als mens jezelf kunt zijn en waaraan je je identiteit ontleent. Vanuit die zelfverzekerde positie is het helemaal niet vanzelfsprekend open te staan voor de ander of het andere. En als je dat al zou doen, is de kans groot dat de ander een plek krijgt toegewezen. Anders gezegd: dat de ander als het ware wordt geïncorporeerd in eigen denken en doen.

Nu betoogt Witvliet - met het oog op de christelijke religie - dat de traditie niet afgesloten is, maar uitstaat naar de toekomst. We leven niet zomaar in de voetsporen van onze voorouders, maar zullen altijd opnieuw in de context van onze samenleving vorm moeten geven aan wat ons is overgeleverd. In die zin is er altijd sprake van een breuk in de traditie. (p.53) In plaats van te zeggen dat je *in* een traditie leeft, kun je beter zeggen dat je *vanuit* een traditie leeft. Dat betekent ook dat er ruimte is voor vernieuwing en verandering.⁵⁸ Dat geldt niet alleen voor een groep of een samenleving, maar ook voor de enkeling. Er is een zekere ruimte tussen je zelf en het andere, tussen identiteit en alteriteit. De grens van de traditioneel voorgegeven vormgeving van religie gaat open voor andere vormen uit andere tradities. In de zo ontstane ruimte in dat grensgebied vindt oecumene plaats. (p.139)

Het ligt in de rede dat er een spanningsveld is tussen traditiegebonden identiteit en pluriforme alteriteit, zeker in de moderniteit met haar nadruk op rationele benaderingen. Daarom moet met grote nadruk worden gewezen op een gelaagdheid in traditie. Er is een laag die bestaat uit de oorspronkelijke ervaring waaraan de traditie haar bestaan te danken heeft, een laag van het collectieve geheugen van de gemeenschap met haar rituelen, symbolen en verhalen, en een laag van de rationele interpretatie van deze ervaring (theologisch, filosofisch, exegetisch). (p.153) Veelal heeft oecumene zich afgespeeld in de laag van theologische reflectie. Daarbij is de tweede laag buiten spel gebleven, terwijl juist in de verhalen, feesten en gewoonten een traditie haar *Sitz im Leben* heeft gekregen. Daar krijgt identiteit kleur en inhoud. Dat wil niet zeggen dat rationele reflectie op identiteit geen zin heeft, als maar steeds wordt bedacht dat identiteit haar bedding heeft in het leven van alledag in de gemeenschap. Dát leven met al zijn verweven uitingen is niet zomaar direct toegankelijk voor rationele benadering.

In de geschiedenis zijn de lagen van de geleefde traditie en de gereflecteerde identiteit met elkaar verbonden. Zo dienen belijdenissen en dogma's als bakens van identiteit en tegelijk daarmee ook als garanties voor ruimte: ruimte voor het vreemde, voor de ander, voor de

⁵⁷ Theo Witvliet. *Gebroken traditie. Christelijke religie in het spanningsveld van pluraliteit en identiteit*. Baarn 1999.

⁵⁸ Hiernaar verwijst ook H. Adriaanse in *Vom Christentum aus*. Kampen 1998.

vreemdeling, voor gerichtheid op toekomst. ‘Wanneer zij in de christelijke traditie niet meer functioneren als bakens in de zee maar gaan heersen als tijdloze geloofswaarheden, dan ontnemen zij aan de core experience haar eschatologisch karakter. In de hoedanigheid van onbetwifelbare geloofswaarheden houden zij dan een plaats bezet die onder alle omstandigheden vrij moet blijven. In zo’n situatie verliest de traditie haar geduld en kraait op de toren van de kerk de haan van het verraad.’ (p.165) Reflectie is dus nodig, maar het leven van de traditie is meer dan de leer.

Je ervan bewust te zijn dat het geheim van identiteit verborgen is in de laag van het collectieve geheugen, maakt je ontvankelijk voor nieuwe ontdekkingen van vormen van christelijke religie en bevrijd leven. Daarbij kan het waarachtig zo zijn dat mensen - in andere culturen - leven in andere verhalen met een bevrijdende werking. Dan komt de vraag op hoe het verband is tussen erkende en herkende christelijke identiteit en die ‘vreemde’ vrijheidsverhalen. De beantwoording van die vraag kan alleen geschieden *in* een proces van interculturele communicatie. In dat proces moeten hermeneutische spelregels worden gevonden die over en weer geaccepteerd worden. (p.191) Daarbij is in ieder geval een zekere afstandelijkheid nodig, ofwel een houding die weigert inzichten en verhalen van anderen te onderwerpen aan een theologische logica, die verschillen tussen mensen, volken en culturen herleiden wil tot een overkoepelend, hiërarchisch gestructureerd eenheidsconcept. (p.204) Het gaat hier om een manier om ruimte te scheppen voor alteriteit en diversiteit, om zo echte communicatie in de ‘global village’ mogelijk te maken.

2.8. Identiteit als proces van communicatie

Communicatie is als het ware een grondwoord van identiteit. Het gaat om communicatie met jezelf, met naasten uit je omgeving of organisatie, met vreemdelingen waarmee je in betrekking raakt. Het gaat om reflectie op het culturele erfgoed in tradities, om het bepalen van normen en plannen, om het uitvoeren van activiteiten. Het gaat om feiten, om Verstehen, om kritiek. Bij elkaar is communicatie een complex gebeuren, met alle gevaren van misverstaan en misleiding, maar onmiskenbaar als beginsel van samenleven. Na de Verlichting kunnen rationeel denkende mensen niet meer uit de voeten met vaststaande wereldbeelden en geloofsvoorstellingen. Zij zullen het moeten hebben van communicatieve rationaliteit. Habermas constateert dat binnen de moderne theologie God een ander woord is voor een communicatieve structuur, waarmee individuele menselijke wezens hun menselijkheid kunnen bewaren.⁵⁹ Het gaat er hier niet om de zienswijze van Habermas op het Godsbegrip te kritiseren. Wel is van belang te wijzen op het proces van communicatieve rationaliteit. De Roest geeft daar inzicht in en past de verworven inzichten toe op praktische theologie. Het voert hier te ver om de theorie van Habermas na te lopen. Maar alleen al de grondstructuur die De Roest uitlegt, maakt duidelijk dat discursieve communicatie vele aspecten kent. De beschrijving van de geproblematiseerde werkelijkheid, het discours over normativiteit en de implementatie van nieuw verworven inzichten en gemaakte keuzen, kunnen alle geschieden vanuit onderscheiden blikrichtingen: vanuit een empirisch, hermeneutisch en ideologie-kritisch perspectief. Wanneer alledrie fasen vanuit de drie perspectieven worden doorlopen, zijn er dus negen aandachtsgebieden in de communicatie te onderscheiden. Dat geldt dus ook in het communicatieve proces in een kerkelijke gemeente of een christelijke organisatie: vanaf het constateren van een probleem tot en met de implementatie van de oplossing zijn negen velden van aandacht gepasseerd. Concreet met het oog op communicatie rond vernieuwing van een identiteitsconcept: vanaf het verschijnen van een nieuwe visie op de mens als voor een tijd een plaats van god, tot en met de implementatie van mogelijke gevolgen in een beleidsplan, zullen op negen velden van aandacht argumentatieve communicaties zijn voltrokken.

⁵⁹ Geciteerd van: Henk de Roest. *Communicative identity. Habermas' perspectives of discourse as a support for practical theology*. Kampen 1998, p.125.

Op deze wijze gesteld lijkt het alsof er een uitgestippeld parcours van communicatie wordt doorlopen. De praktijk is natuurlijk anders. Op allerlei plaatsen zal vanuit verschillende blikrichtingen worden gecommuniceerd. Dat is een doorlopend proces.

Deze bezinning sluit ik af met een citaat:

De continuïteit van de eindeloze discussie [over de Nederlandse cultuur] geeft aan het bestaan van onze cultuur, die ten slotte wordt gevormd door een geheel van afspraken en gewoonten, een zekere continuïteit.⁶⁰

⁶⁰ Citaat van Kossmann in: Rob van Ginkel. *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland*. Den Haag 1999, p.1

3. AANZETTEN TOT VERDERE COMMUNICATIE OVER IDENTITEIT

In hoofdstuk 1 is een beschrijving gegeven van de praktijk van de protestantse geestelijke verzorging met het oog op identiteit. Vervolgens is in hoofdstuk 2 een bezinning begonnen over identiteit aan de hand van literatuur. In dit hoofdstuk zal ik eerst die bezinning op waarde schatten door een eigen samenvatting te geven en daar aandachtspunten aan te ontlenen. Daarna zal ik de eerder geschetste praktijk in verband brengen met de genoemde aandachtspunten voor bezinning. Daaruit resulteren punten van aandacht voor een verdere evaluatie. Ten slotte zal ik een aanzet geven tot een verdere communicatie over identiteit van de protestantse geestelijke verzorging bij de krijgsmacht.

3.1. Een eigenzinnige samenvatting van de bezinning op identiteit

Om te komen tot enkele aandachtspunten voor een verder communiceren over identiteit geef ik eerst een waarderende terugblik op de bezinning aan de hand van literatuur.

Het woord ‘identiteit’ is nauw verweven met de wezenlijke vraag: ‘wie ben ik’ of ‘wie zijn wij’. In de grote wereld heb je als mens of als groep behoefte aan een veilige plek om te leven. Daar ben je geaccepteerd en heb je zekerheid over gezamenlijke waarden en genormeerd gedrag. Op die plek word je gevormd en ontwikkel je een beeld van jezelf en de wereld. Identiteit heeft dan ook alles te maken met eigenheid en dus met afgrenzing voor de ander. Vanuit die veilige plek in de vreemde wereld kan er evenwel nieuwsgierigheid ontstaan voor het onbekende, naar het andere. Soms gebeurt dat uit menselijke trek, soms komt dat op je weg vanwege ontmoeting en confrontatie. Mogelijk blijkt dan dat de ander minder bedreigend is voor je veilige eigenheid dan je hebt gevreesd. Zelfs kan er een hartelijk samenleven ontstaan. Dan wordt je eigen plek van veilig leven vergroot.

Dat de openheid voor de ander een spannend gebeuren is, mag duidelijk zijn. Identiteit en alteriteit staan op gespannen voet met elkaar, als ego en alter-ego. Het gaat daarbij maar al te gauw over ‘wij en zij’. Wellicht is een voorwaarde voor openheid dat je vertrouwen hebt in de goede bedoelingen van de ander, maar ook dat je je realiseert dat alle mensen delen in dezelfde aarde. Openheid kan evenwel ook worden gewekt op een heel directe manier, door de confrontatie met het lijden van de ander, een mens als wij.

In het opengaan voor de ander zul je niet ontkomen aan een reflectie op je eigenheid en je wortels in het bestaan. Onoverkomelijk gebeurt dat in taal, we zouden niet anders kunnen. We leven als het ware in taal en verhalen. Daarin zit een hele geschiedenis van voorouders en cultuur opgeslagen. Daar kun je ook niet uitstappen, en waarom zou je ook. Die verhalen, met hun feesten en gebruiken, vormen immers de jas waarin je woont. Die jas uitdoen is onaangenaam en zelfs levensbedreigend bij koud weer. Je zult dan een andere moeten aantrekken. Daar moet je zorgvuldig in zijn, want niet elke jas past zomaar. Anders gezegd: buiten een vertrouwde culturele omgeving kun je niet goed leven. Meestal sta je daar niet bij stil, maar wanneer je wordt geconfronteerd met lijden of met een vreemdeling, zul je er niet aan ontkomen na te denken over je eigen jas, waar die vandaan komt, hoe die past. Dan zul je specifieke kenmerken gaan benoemen van jouw cultuur, van jouw traditie, van jezelf. Die kenmerken vormen de pitten van de ‘bedachte’ identiteit.

Je bedachte identiteit is gevat in de taal die je spreekt, die betekenis heeft. De gebruikte woorden zijn verankerd in vanzelfsprekende opvattingen en uitleggingen. Daarin klinkt door wat je hebt van horen zeggen. In een omgeving die is gepikt en gemazeld door christelijke traditie, zullen vanzelfsprekend religieuze woorden worden gebruikt. In een omgeving die is gestempeld door een andere verhaaltraditie, zullen andere woorden ‘van betekenis’ worden gebruikt. Zolang je binnen je eigen vertelgemeenschap blijft, heb je een gemeenschappelijke taal waarin je kunt communiceren. Binnen een christelijke traditie hebben je religieuze woorden zin. In gesprek met een ander, die geen deel heeft aan jouw cultuur, stukt het eenvoudige gesprek, en moet je de uitdaging aangaan van een spannende interculturele communicatie. Als het niet alleen gaat om een verheldering van wie je bent in woorden, maar als het ook aankomt op daden, heb je een dubbele uitdaging. Die uitdaging is er bij levensbeschouwelijk georiënteerde organisaties en dus ook bij kerken. Daar wordt niet alleen nagedacht, geleerd en

gevierd, maar wordt ook uitdrukkelijk gehandeld op maatschappelijk gebied. Dan gaan woord en daad samen, als twee zijden van een medaille, van identiteit. Het woord, dat wil zeggen waar je voor staat, komt tot gelding in de daad. En als je tot daden wilt komen, moet je je afvragen hoe die te verantwoorden zijn. Als je dat niet meer kunt, als je geen woorden kunt spreken bij je daden, zal de maatschappelijke omgeving je dienstbare daden wellicht in dankbaarheid aanvaarden, en soms in boosheid afwijzen als ze leiden tot profetische partijdigheid. In ieder geval is er dan geen echte communicatie van identiteit meer. Het is nog anders en erger als je handelen niet meer geïnspireerd wordt door je eigen cultuur en traditie. Dan is er ook geen verantwoording meer mogelijk, althans niet door een positieve verwijzing naar je traditie, laat staan dat er nog sprake zou kunnen zijn van navolging van spraakmakende grondleggers van je traditie.

Indien een christelijke organisatie haar maatschappelijke rol opnieuw wil bepalen, zal zij moeten reflecteren op haar komaf en levensbeschouwelijke grondslag, maar evenzeer op de maatschappelijke omgeving en de behoefte daarin. Dat is een intensief proces, dat in een veranderende wereld geen einde heeft. Zo'n proces is intensief om een aantal redenen. Ten eerste vereist een beraad over de rol in de samenleving gewogen aandacht voor belangen van allerlei mensen en partijen, en moeten evenzovele valkuilen in communicatie worden vermeden. Ten tweede gaat het om de rol van een organisatie van meerdere medewerkers. Juist bij een levensbeschouwelijk gerichte organisatie is het van belang dat alle medewerkers betrokken blijven. Dat vereist grote openheid en vergaande participatie in besluitvorming, en gezamenlijke formulering van een identiteitsconcept.

In bovenstaande terugblik komen de volgende aandachtspunten voor een nadere communicatie over identiteit naar voren:

- A. Reflecteren op je eigen grondslag en de contextuele vormgeving daarvan in de loop van de geschiedenis, met het oog op je zelf te kiezen rol in de huidige samenleving.
- B. Kunnen en willen uitleggen hoe je maatschappelijk handelen (als religieuze communicatie) een uiting is van je staan in traditie en leven in taal.
- C. Bewust zijn dat de grens van religieuze communicatie – onder meer in geestelijke begeleiding – wordt gevormd door taal-codes.
- D. Aanvaarden van de ander in zijn waarachtig anders-zijn.
- E. Communiceren over waarden en normen in een seculiere context op de wijze van interculturele communicatie.
- F. Streven naar een identiteitsconcept door middel van doorgaande communicatie tussen alle participanten in protestantse geestelijke verzorging.

3.2. Een aanzet tot evaluatie van de praktijk van de PGV met het oog op identiteit

In hoofdstuk 1 zijn opvallende kenmerken van de praktijk van de PGV onderstreept. Die kenmerken wil ik hier eerst in een samenvattende schets weergeven.

In het algemeen is de krijgsmachtspredikant⁶¹ gericht op het welzijn van degene die een beroep op hem doet, of voor wie hij de geestelijke verzorging behartigt. Hij beschouwt die persoon als autonoom en bejegt hem met respect.

Op allerlei wijzen, in geschrift, in persoonlijke begeleiding, en in vormingswerk wil de krijgsmachtspredikant de militair aansporen en uitdagen om stil te staan bij zijn eigen drijfveren. Verder zal hij de militair helpen om zijn levensverhaal onder ogen te zien en zo mogelijk 'heel' te maken.

Behalve bij liturgische activiteiten is de krijgsmachtspredikant terughoudend met verwijzen naar het Evangelie. De populatie aan wie hij geestelijke verzorging verleent, is in meerderheid niet belangstellend voor de religieuze achtergrond van de krijgsmachtspredikant. Militairen verwachten van de geestelijk verzorger dat hij een luisterend oor heeft en echte aandacht heeft voor hun situatie. Zij gebruiken hem als gesprekspartner om bij zinnen te komen.

⁶¹ Ik gebruik ter aanduiding van de krijgsmachtspredikant mannelijke woorden. Natuurlijk kan overal ook het vrouwelijke equivalent worden gelezen.

Gelet op hetgeen de krijgsmachtpredikant gaandeweg hoort, zal hij in het belang van het welbevinden van militairen de nodige adviezen geven aan leidinggevenden.

Bij de zendende kerken is er een blijvende behoefte aan overleg en medebeslissing rond identiteit, hoewel een eigen verantwoordelijkheid van de Dienst PGV wordt gerespecteerd. De interne overlegstructuur en besluitvormingsprocessen (als factoren van identiteit) worden in het kader van reorganisatie opnieuw bezien.

Het ligt nu voor de hand om de eerdergenoemde aandachtspunten voor een nadere communicatie over identiteit, in verband te brengen met de geschetste kenmerken van protestantse geestelijke verzorging. Dat geeft de volgende matrix met evaluatieonderwerpen.

	A. beraad op grondslag en context	B. wil tot verantwoording van religieus handelen	C. bewustzijn van taalgrenzen	D. aanvaarding van de ander als anders	E. gesprek als interculturele communicatie	F. doorgaande communicatie over identiteit
gericht op welzijn in leef- en werksituatie						
respect voor autonomie van de persoon						
gericht op drijfveren en heelheid						
terughoudend in verwijzing naar Evangelie						
gesprekspartner om bij zinnen te komen						
adviseren aan organisatie over welbevinden						
wens tot participatie in bepaling van identiteit						

Ik wil mij er hier van weerhouden deze matrixpunten van evaluatie nader uit te werken. Dat is een activiteit die bij voorkeur in gemeenschappelijk beraad dient te worden ondernomen. Daartoe wil ik ten slotte een aanzet geven.

3.3. Verdere communicatie over identiteit van de PGV

Bij de aanvang van deze paper heb ik gewezen op een zorgwekkend gebruik van identiteit en traditie. Zorgwekkend in een dubbele betekenis. Enerzijds is er zorg voor behoud van het eigene van protestantse geestelijke verzorging, anderzijds is er juist een constatering dat op tal van plaatsen samenwerking wordt verwacht, gevraagd en gezocht met andere diensten geestelijke verzorging. Die dubbele zorg heb ik verwoord in de vraag: wat is de pit van de pgv? In die vraag zit een dubbelheid. Enerzijds wordt het zoeken gericht op een pit, een kern, een vast gegeven, een rots waarop je kunt bouwen. Identiteit en traditie worden dan gezocht als een eigen domein. Anderzijds verwijst pit ook naar energiek handelen, een zekere dynamische instelling, een beweging. Traditie en identiteit worden dan meer beleefd als inspiratie. Die dubbelheid heb ik ook geconstateerd in mijn eigen denken over identiteit. Tevens meen ik die te kunnen opmerken in de praktijk van de protestantse geestelijke verzorging en in de literatuur zoals ik die heb beschreven in de voorgaande hoofdstukken. Persoonlijk is pit als inspiratie voor mij meer ‘van betekenis’ geworden.

In de praktijk van de pgv blijkt dat er een grote betrokkenheid is op het welbevinden van de mens in de krijgsmacht. Daarbij is er aandacht voor diepste drijfveren met het oog op heilheid van de militair.⁶² Maar verwijzing naar protestantse traditie gebeurt ogenschijnlijk nauwelijks. Redenen daarvoor zijn voldoende aangegeven, die houden verband met het uiteenvallen van ‘tradities in fragmenten’⁶³ met alle gevolgen voor communicatie.⁶⁴ Toch is de wil om woorden te vinden voor wat en wie je bezielt van bestaansbelang voor protestantse geestelijke verzorging.

Een identiteitsconcept van protestantse geestelijke verzorging moet ‘de lading’ dekken. Die lading is gebonden aan een grote diversiteit aan krijgsmachtspredikanten en onderscheiden kerken. Daar wordt heel verschillend gedacht over identiteit en geleefd uit traditie. Het is een uitdaging maar ook een noodzaak dat juist in een Dienst PGV een doorgaande communicatie plaatsvindt over onze identiteit. Ik hoop dat deze paper zal aanzetten tot een communicatieve identiteit⁶⁵.

⁶² Dat de krijgsmachtspredikant de ander met respect bejegt en hem erkent in zijn autonome keuzen, is een algemene deugd die op het eerste gezicht nauwelijks als een kenmerk van protestantse identiteit kan worden beschouwd. Bij nader inzien ligt dat misschien toch anders. Natuurlijk zijn er tal van tradities en humaniserende ontwikkelingen geweest die de aanzet hebben gegeven tot de verklaring van de rechten van de mens. Maar een terugvragen naar de gronden van die verklaring leidt vanzelf ook naar verhalen en praktijk in de protestantse traditie. Die verbanden kunnen leggen en vervolgens te berde brengen in diepergravende gesprekken om laatste beweegredenen en motieven aan het licht te brengen, moet behoren tot de competentie van de krijgsmachtspredikant. Het gaat hier om religieuze communicatie.

⁶³ Ik zinspeel hier op *God – in fragmenten*, geschreven door Jacques Pohier, Hilversum 1986; vertaling van: *Dieu fractures*. Parijs 1985.

⁶⁴ De krijgsmachtspredikant is terughoudend in het verwijzen naar het Evangelie. Bovendien hebben militairen in het algemeen geen verwachting van de specifieke levensbeschouwelijke identiteit van de geestelijk verzorger. Hier komt het probleem van de religieuze communicatie nog eens naar voren. Nu niet alleen in de zin van het woord bij de daad voegen, maar (wellicht) vanwege de verlegenheid van een taalbarrière. De secularisatie is zover gegaan, dat de meeste militairen geen idee hebben van de betekenis van religieuze taal. Zij kennen de code niet. Het is maar de vraag of de krijgsmachtspredikant de taalcode van militairen kent. De krijgsmachtspredikant en de militair staan dan in een positie waarbij interculturele communicatie nodig is. Die competentie moet worden verwacht bij een krijgsmachtspredikant.

⁶⁵ Ik verwijs hier nogmaals naar de studie van Henk de Roest: *Communicative identity. Habermas' perspectives of discourse as a support for practical theology*.

BIJLAGE: DE FACTOREN DIE DE VITALITEIT VAN DE GEMEENTE BEÏNVLOEDEN

	twee extreme posities	
negatief		positief
	KLIMAAT	
	<i>beeld van 'gewone' gemeenteleden</i>	
weinig aandacht en respect voor mensen; zij worden min of meer gezien als object; er is een tamelijk negatief beeld van 'gewone' mensen; zij willen eigenlijk niet – en moeten dus over de brug getrokken worden – en kunnen weinig – en moeten dus voortdurend geholpen en geleid worden		er is aandacht en respect voor mensen; zij worden gezien als subject; er is een tamelijk positief beeld van 'gewone' mensen; zij zijn mensen die uniek zijn, en in staat een bijdrage te leveren
	<i>procedures</i>	
	de communicatie	
is beperkt; mensen houden relevante informatie achter; gaat vooral van boven naar beneden		is intensief; er is een brede stroom van relevante informatie; mensen communiceren frank en vrij; gaat in alle richtingen: van beneden naar boven, van boven naar beneden en naar 'opzij'
	besluitvorming	
	beslissingen worden genomen:	
door het hoogste gezag door middel van macht (meerderheid van stemmen; door de leider, e.d.)		door het college dat de meeste informatie heeft; door allen die door het besluit geraakt worden; door middel van consensus
	doelformulering	
de doelen worden vastgesteld door de leiding en van bovenaf gedropt		de doelen worden gezamenlijk vastgesteld
	invloed van 'gewone' gemeenteleden	
gewone gemeenteleden hebben geen invloed op het reilen en zeilen van de gemeente		gewone gemeenteleden hebben veel invloed op de algemene gang van zaken
	LEIDING	
	<i>karakter</i>	
de leiding ziet zichzelf en wordt gezien als 'het hoogste gezag'		de leiding ziet zichzelf en wordt gezien als 'dienares' van de gemeente
	<i>stijl</i>	
de leiding probeert mensen te motiveren door een appèl te doen op gehoorzaamheid		de leiding probeert mensen te motiveren door gezamenlijk beraad
	<i>functies</i>	
de leiding besteedt haar meeste tijd aan activiteiten in de voorwaardelijke sfeer (financiën, oplossing van conflicten, voorziening vacatures, e.d.); er wordt afwisselend aandacht besteed aan 'de zaak' en 'de relaties'; de leiding heeft als concrete taken: mensen/groepen te instrueren en de weg te wijzen; mensen/groepen te controleren		de meeste tijd wordt besteed aan activiteiten die direct verband houden met de identiteit van de gemeente; de leiding weet zorg voor 'de zaak' te combineren met zorg voor 'de relaties'; de leiding heeft als concrete taken: mensen en groepen te helpen hun weg te vinden; mensen en groepen te ondersteunen en te bevestigen; de betekenis van de doelen te onderstrepen, ook door in eigen gedrag uit te stralen dat het doel waarvoor men staat belangrijk is; de relaties (de 'gemeenschap') te bevorderen
	<i>kenmerken</i>	
de leiding luistert slecht; de leiding is defensief; de leiding is moeilijk te benaderen; de leiding is weinig capabel; de leiding streeft naar handhaving van haar machtspositie		de leiding kan goed luisteren; de leiding is in staat te incasseren; de leiding is gemakkelijk te benaderen; de leiding is capabel; de leiding streeft naar vermindering van haar macht

STRUCTUUR

karakter van de relaties

een type relatie wordt verabsoluteerd (òf de ‘Gemeinschaft’, òf de ‘Gesellschaft’, òf de ‘Organization’		er is ruimte voor alledrie typen relaties
---	--	---

relaties individu - gemeente

mensen worden weinig of niet opgezocht; centraal staat het belang van de gemeente		er is werkelijk contact met individuele gemeenteleden; centraal staat déze mens
---	--	---

relaties tussen groepen

de structuur is:

ingewikkeld,		eenvoudig,
verticaal		plat

de ambtsgroepen zijn:

verantwoording schuldig aan de kerkenraad, die fungeert als centraal beleidsorgaan;		verantwoording verschuldigd aan de gemeentevergadering, die fungeert als centraal beleidsorgaan;
voornamelijk gevormd op grond van functies		voor een belangrijk deel gevormd op basis van een complete taak

en

bepaalde spiritualiteiten en sociale categorieën vormen een dominante coalitie		er is ruimte voor de verschillende spiritualiteiten en sociale categorieën
--	--	--

communicatie

er is weinig communicatie tussen:		er is een intensieve communicatie tussen:
de groepen,		de groepen,
groepen en kerkenraad,		groepen en kerkenraad,
groepen en gemeente;		groepen en gemeente;

en de communicatie:

is formeel,		is informeel,
is beperkt tot de leiding,		vindt ook plaats tussen de leden,
verloopt via een hoger orgaan;		verloopt direct;

de kerkenraad:

weerspiegelt een dominante coalitie		is zodanig samengesteld dat er affiniteit bestaat met de opdracht van de gemeente en met de verschillende spiritualiteiten en categorieën;
richt zich vooral op coördineren		richt zich vooral op finaliseren

DOELEN EN TAKEN

de doelen zijn

min of meer weggezakt		manifest
vaag en onduidelijk		concreet
conflictueus		gemeenschappelijk
niet-inspirerend		inspirerend

de taken zijn

onduidelijk		duidelijk
niet interessant		interessant
(relatief) te hoog gegrepen		‘meer dan het gewone’ maar uitvoerbaar
weinig zinvol in eigen ogen		verbonden met vragen van mensen en de bedoelingen van de kerk
niet van veel betekenis in de ogen van relevante anderen		waardevol in de ogen van relevante anderen

IDENTITEIT

een aspect van identiteit wordt verabsoluteerd		beide aspecten van identiteit worden geïntegreerd in één conceptie
er zijn verschillende conflicterende identiteitsconcepties		die conceptie wordt gedeeld

LITERATUUR EN BRONNEN

Literatuur voor mijn studie praktische theologie en deze paper:

- Adriaanse, H. *Vom Christentum aus*. Kampen 1998;
- Borg, Meerten B. ter. *Waarom geestelijke verzorging? Zingeving en geestelijke verzorging in de moderne maatschappij*. KSGV Nijmegen 2000;
- Bouwer, J. *Pastorale diagnostiek. Modellen en mogelijkheden*. Zoetermeer 1998;
- Browning, Don S. *A fundamental practical theology. Descriptive and strategic proposals*. Fortress Press Books. Minneapolis 1991;
- David, Oscar. *Het enneagram in management. Beter inzicht in menselijk gedrag in organisaties*. Samson, Alphen aan de Rijn, 1999;
- Dingemans, G.D.J. *Manieren van doen. Inleiding tot de studie van de praktische theologie*. Kok 1996;
- Doolgaard, J.J.A. (red). *Handboek geestelijke verzorging in zorginstellingen*. Kampen 1996;
- Dulk, Maarten den. *Heren van de praxis. Karl Barth en de praktische theologie*. Zoetermeer 1996;
- Dulk, Maarten den. *Vijf kansen. Een theologie die begint bij Mozes*. Zoetermeer 1998;
- Heitink, Gerben. *Praktische theologie. Geschiedenis, theorie, handelingsvelden*. Kampen 1993;
- Hendriks, J. *Een vitale en aantrekkelijke gemeente. Model en methode van gemeenteopbouw*. Kampen 1998 (6^e druk);
- Knippenberg, Tjeu van. *Tussen Naam en identiteit*. Kok 1998;
- Kuitert, H.M. *Jezus: nalatenschap van het christendom. Schets voor een christologie*. Baarn 1998;
- Kuitert, H.M. *Voor een tijd een plaats van god. Een karakteristiek van de mens*. Baarn 2002;
- Mooren, J.H.M. *Geestelijke verzorging en psychotherapie*. Baarn 1989;
- Nijen, Auke van. *In het bijzondere ligt onze kracht. Invulling geven aan christelijke identiteit*. Kampen 2003;
- Nijen, Auke van. *Zal er na 2000 een christelijke organisatie zijn? De NCRV als testcase*. Zoetermeer 1999;
- Pohier, Jacques. *God – in fragmenten*. Hilversum 1986; vertaling van: *Dieu fractures*. Parijs 1985;
- Roest, Henk de. *Communicative identity. Habermas' perspectives of discourse as a support for practical theology*. Kampen 1998;
- Ven, J.A. van der. *Ecclesiologie in context*. Kampen 1993;
- Vercammen, Joris. *Identiteit in beraad. Theorie en praktijk van het parochieel identiteitsberaad in vier oud-katholieke parochies*. Baarn 1997;
- Wetering, Willem Jan van de. *Het enneagram als weg naar verandering. Persoonlijkheidstypologie*. NUGI 711, Andromeda 1999;
- Witvliet, Theo. *Gebroken traditie. Christelijke religie in het spanningsveld van pluraliteit en identiteit*. Baarn 1999

Bronnen en andere geraadpleegde documenten voor deze paper:

- Beers, J.J.A.H. van. *Hulpverlening en geestelijke verzorging* in: Carre / NOV 1999/5, blz.26-27;
- Berg, H. van de en J. Pieper *Behoeft aan geestelijke verzorging bij militairen in uitzendgebieden*. Rapport. Breda – Utrecht, juli 2002;
- Bikker, G. *Hulpverlening & Geestelijke Verzorging in de Koninklijke Landmacht* in: Carre / NOV 1999/2;
- Bodisco Massink, H.J. *Werken in interdisciplinair verband: spanningsvelden en mogelijkheden*. Congres krijgsmachtpredikanten 26 maart 1998;
- Boerma, G. *Geestelijke Verzorging of het weer opladen van de leeggelopen accu's* in: Kmar krant nr.644 2000;
- Boeschoten, A.A. 'Vorming als noodzakelijk integratiemoment', in: *Kernvraag* 108, 1996/1;
- Born, G.L. *De GV'er als ethicus. (referaat legerpredikanten)* januari 1997;
- Born, G.L. *De kerk, de krijgsmacht en het tehuis. Oftewel: over zorg voor militairen*. Lezing symposium 29-10-1999 Pro Rege;
- Born, G.L. *Geestelijke verzorging: dichtbij, adequaat en doelmatig*. in: *Militaire Spectator* 1998/12;
- Born, G.L. *Hoofddlijnen bij een zoektocht naar gezamenlijk beleid DGV*. Interne publicatie 2002;
- Buijs, F.J. *Contouren van nieuw beleid. Een onderzoek naar de toekomst van de humanistisch geestelijke verzorging in de krijgsmacht*. Dienst HGV Den Haag 2000;

CIOM. *De protestantse geestelijke verzorging bij de krijgsmacht. Beknopt overzicht van regelingen, verantwoordelijkheden en verhoudingen betreffende de Protestantse Geestelijke Verzorging bij de krijgsmacht.* Uitgegeven door Contact in Overheidszaken Militairen, Den Haag, oktober 1982;

De geestelijke weg? De relevantie van de geestelijk verzorger voor de krijgsmacht. Kernvraag nr.109 1996/2;

De identiteit van instellingen in de samenleving. Zorg & taak van overheid en instellingen samen. CIO-publicatie nr 5 Utrecht 1995;

Defensie Interservice Commando (commissie Sandee), *Bedrijfsvoering Diensten Geestelijke Verzorging*, 21 november 2002;

DGV. *Geestelijke verzorging in een nieuwe eeuw. Verslag van het congres van de Diensten Geestelijke Verzorging in de krijgsmacht*, 6 oktober 1999. Uitgegeven door Diensten Geestelijke Verzorging, Den Haag, december 2000;

Dienst geestelijke verzorging bij de Koninklijke marine. “*Welke vragen stelt men aan de pastor?*” *Verslag van een onderzoek gedaan tijdens de eskaderreis voorjaar 1987*;

Dienst PGV. Jaarverslagen Dienst PGV 1996, 1997, 1998, 1999 en jaarschriften Dienst PGV 2000, 2001, 2002;

Dienst RKGK-KLu. *De pastorale opdracht van de Dienst RKGK-Klu.* Den Haag 1993;

Diensten Geestelijke Verzorging bij de KL. *Concept beleid rapportage structuurbegeleiding Geestelijke Verzorging KL binnen het operationele domein.* Versie 3: 01 februari 2003.;

Dijkman, E.B. *De zorg van een dominee.* in: Carre / NOV 1999/5, blz.28-30;

Dijkman, T., L.G. Moor *Geestelijke verzorging in de krijgsmacht. Een onderzoek t.b.v. de verdeling van beschikbare formatieplaatsen.* Inst. Toegepaste sociale wet. Nijmegen 1991;

Donner, J.P.H. *Identiteitsgebonden maatschappelijke organisatie* Lezing symposium 29-10-1999 Pro Rege;

Gmelich Meijling, J.C. *Toespraak t.g.v. de oprichting van de nieuwe Dienst PGV d.d. 6 september 1996.* Den Haag 1996;

Heijden, Adrie van der. *Begeleidershandleiding uitzendconferentie.* PMVC Beukbergen 1998;

Hoof, H.A.L. van. *Toespraak tgv 125 jaar Pro Rege, 29-10-1999* ;

Hoofd Luchtmachtaalmoezeniers, Hoofd Luchtmachtpredikanten. *Werken aan Protestantse en Rooms-katholieke geestelijke verzorging bij de Koninklijke luchtmacht.* Den Haag 1998;

Hoofdlegeraalmoezenier. *Op-geroepen en uit-gezonden. Positionering, profilering, structurering RKGK-KL.* Den Haag 1994;

Hoofdlegerpredikant, *De Protestantse Geestelijke Verzorging bij de Koninklijke Landmacht. Profielschets van het beleid voor de jaren negentig.* 's-Gravenhage 1994;

Hoofdvlootmoezenier, Hoofdvlootpredikant. *Laven en laveren. Over bronnen, opdrachten en mogelijkheden. Een beleidsplan voor de protestantse en rooms-katholieke geestelijke verzorging bij de KM.* Den Haag 1994;

Horssen, H.J.M. van. *'In de Peiling' als instrument van pastoraal handelen, een lezersonderzoek.* Scriptie ter afronding van de studie theologie aan de Katholieke Universiteit te Utrecht. Amsterdam, 6 juni 2001;

Iersel, A.H.M. van *De geestelijke verzorging in de context van de Koninklijke marine.* in: Marineblad nr.mei 1996;

Jagersma, D. *Over het verdelen van geestelijke verzorgers in de krijgsmacht.* in: Maatschappij & Krijgsmacht nr.1 1991;

Jansen, F. *Protestantse Geestelijke Verzorging op de KMA. Meersporig onderweg?* Breda 1990;

Keizer, A. de *De taak en de plaats van de luchtmachtpredikant m.b.t. uitzendingen.* intern PGVKLu 1994;

Kleinhout, M. *Beeldvorming van de geestelijke verzorging bij het personeel van de Koninklijke Marechaussee.* Eindschrijft van M. Kleinhout, studente sociale wetenschappen. Maart 2002;

Klis, G.C. van der. *De velden van de dienst der verzoening in de Koninklijke Marine* Lezing voor vlams en vlopers 14-01-1991;

Kromhout van der Meer, J.P. *Geestelijke Verzorging bij het Wapen der Koninklijke Marechaussee of het weer opladen van accu's.* Afstudeerverhandeling Kerkelijke opleiding NHK, maart 2001;

Louwerse, W.H. *Geestelijke verzorging in veranderd perspectief.* in: Carre nr.2 1993;

Nota Vormingswerk. Vormingscentrum PGV Huis ter Heide 1999;

Reorganisatieplan voor de Geestelijke Verzorging in de Krijgsmacht. Projectorganisatie GV 1996;

ROMO/CIOM, *Enige argumenten voor het instandhouden van de eigen professioneel gerichte en binnen de krijgsmacht geïntegreerde confessionele gv.* 1992;

Roza, K.S. *Dienst HGV: pure noodzaak.* in: Maatschappij & Krijgsmacht nr.6 1990 ;

Secularisatie en geestelijke verzorging. in: Praktische humanistiek nr.2 1999, blz.71-92;

Six, G. *De dolende herder. Over de positiebepaling van pastores in de krijgsmacht*. Scriptie Pastorale psychologie Utrecht 1993 (confidentieel);

Smit, J. *Een (eigen)zinnige taak! Over geestelijke verzorging binnen Defensie*. in: Maatschappij & Krijgsmacht nr.5 1990;

Staatssecretaris van Def., *Verdeling geestelijke verzorgers in de krijgsmacht*. Brief d.d. 9 april 1991;

Staatssecretaris van Defensie. *Brief nr 76*. Tweede Kamer v.g.j. 1994-1995 23900X;

Swarte, J.L. *Tussen schip en kaai. Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht*. Proefschrift. Kok 1993;

Tees, J.D. *Geestelijke verzorging in veranderd perspectief*. in: Carre nr.11 1992;

Velema, A.W. *De moderne militair, een uitzonderlijke opdracht. Kanttekeningen van een Geestelijk Verzorger*. Symposium PIT 28-08-1997;

Velema, A.W. *Geestelijke verzorging een eigen verhaal. Aantekeningen van een geestelijk verzorger*. Korte lezing werkgroep GGZ, 30 maart 2001. Veteranen Instituut Doorn;

Velema, A.W. *Liturgie en taal als werkelijke ruimte voor een werkelijke ontmoeting*. z.j.;

Velema, A.W. *Pastoraat aan mensen op de grens*, z.j.;

Velema, A.W. *Samenwerken met humanistisch geestelijk verzorgers: uitgangspunten en praxis*. Congres krijgsmachtpredikanten 27 maart 1998;

Velema, A.W. *Waarom protestants-christelijk vormingswerk? Enige gedachten bij een thema*. Niet gepubliceerd, z.j.;

Verslag Symposium 'Liturgie en popmuziek' gehouden op 18 februari 1997 en het Verslag van de Workshop Liturgie & Popmuziek op 24 november 1997;

Wildering, Ger, Erik Stam, Mart Vogels. *Concept Beleidsvisie op de bijdrage van de geestelijke verzorging aan de morele vorming van militairen. "De kwetsbare militair"*. Januari 2003;

Wingerden, C. van. *Krijgsmachtpastoraat in Nederland*. Scriptie doctoraal examen TFT 1985;

Wit, S.H.M. de. *'Onder je pet praten'. Een verkennende studie naar de wenselijkheid van geestelijke verzorging bij de politie*. Uitgever ACP Leusden 1999.